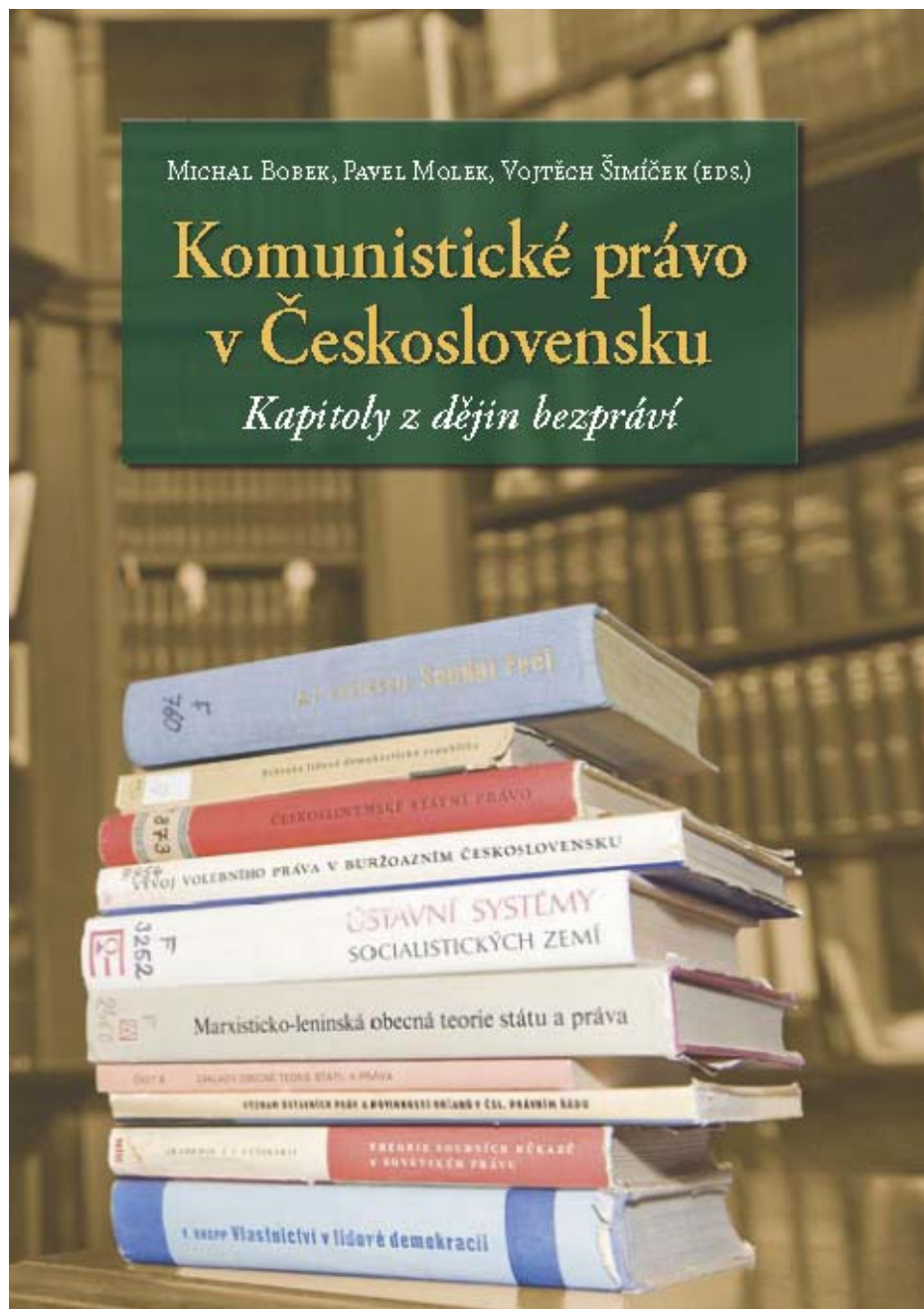

Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.)
KOMUNISTICKÉ PRÁVO V ČESKOSLOVENSKU
Kapitoly z dějin bezpráví

Eliška Wagnerová
ZÁKLADNÍ PRÁVA

Vzor citace:

Wagnerová, E. Základní práva. In Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.) Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 330-363. Přístupné na <http://www.komunistickepravo.cz>

Tato kapitola byla v plném znění zveřejněna ke studijním a výzkumným účelům na internetových stránkách

<http://www.komunistickepravo.cz>

Všechna práva vyhrazena.

Eliška Wagnerová
Základní práva

Obsah

1. Základní práva pohledem dobové právní vědy
 - 1.1 Dědictví první republiky
 - 1.2 Základní práva v lidových demokraciích
 - 1.3 Základní práva v socialistických státech
 - 1.4 Shrnutí obecné problematiky základních práv v různých etapách socialistického vývoje
2. Realita základních práv
 - 2.1 V československé lidové demokracii
 - 2.2 V československém socialistickém státu
3. Závěr

ZÁKLADNÍ PRÁVA

ELIŠKA WAGNEROVÁ

ZÁKLADNÍ LITERATURA: Blahož, J. a kol. Státní právo kapitalistických zemí. Panorama: Praha, 1985; Glos, J. a kol. Práva občanů. Orbis: Praha, 1969; Chalidze, V. To Defend These Rights. Random House: New York, 1974; Kahl, W. Das Grundrechtverständnis der postsozialistischen Verfassungen Osteuropas. Dunker u. Humblot: Berlin, 1994; Kroupa, J., Filip, J., Vebera, Z. Státní právo kapitalistických států. Univerzita J. E. Purkyně, Fakulta právnická: Brno, 1978; Kühn, Z. Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize. C. H. Beck: Praha, 2005; Lakatoš, M. Úvahy o hodnotách demokracie. Melantrich: Praha, 1968; Lukeš, Z. a kol. Československé správní právo. Panorama: Praha, 1981; Merten/Papier (Hg.) Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa, Band I, Band II. C. F. Müller Verlag: Heidelberg, 2004, 2006; Mlynář, Z. Představy o politickém pluralismu v politice KSČ roku 1968. Samizdat, červenec 1979; Mlynář, Z. Stát a člověk. Svobodné slovo: Praha, 1964; Peška, P., Rattinger, B., Dressler, A. Ústavní právo ČSSR. Orbis: Praha, 1965; Provazník, V. O základních právech a povinnostech občanů. Orbis: Praha, 1952; Rüthers, B. Rechtslehre. C. H. Beck: München, 1999; Sieger, G. J. Verfassung der DDR. Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit: München, 1980; Stein, E. Staatsrecht. Tübingen: Mohr, 1986; Vebera, Z. Význam ústavních práv a povinností občanů v československém právním řádu. Univerzita J. E. Purkyně: Brno, 1972; Zdobinský, S., Matoušek, S. a kol. Státní právo ČSSR. Panorama: Praha, 1985; Zdobinský, S., Matoušek, S. Státní právo evropských socialistických zemí. Panorama: Praha, 1983.

Pojem základní právo je relativně nový, na rozdíl od jeho mnohočetných ideových inspirací sahajících zpět až do antiky, především k sofistům. Prosadil se až ve druhé polovině dvacátého století, po skončení II. světové války, avšak přesto jej lze označit za charakteristiku dvacátého století, byť občané států patřících do někdejší sovětské sféry vlivu reálně z existence základních práv profitovali až v jeho poslední dekádě.

Teprve novověké přirozené právo a osvícenství zpracovaly teoretický základ systému vrozených (přirozených) lidských práv, jak je zřejmé ze spisů Althusiových, Grotiových nebo Puffendorfových.¹ K prvnímu funkčnímu doteku při-

¹ K vývoji a chápání lidských práv v historické perspektivě se vyjádřila Komárková, B. Původ a význam lidských práv. Kramerius: Švýcarsko, 1986. Je jen symptomatičké, že ač byla práce této výrazné, křesťansky orientované filosofky dokončena v roce 1948 jako její habilitační práce, byla knižně vydána až s odstupem dekád, a nejprve v cizině, zatímco autorka (vězenkyně nacistů), byla odsouzena komunisty k „privátnímu“ životu, avšak neúspěšně, neboť ze soukromí, díky svému výrazně občanský odpovědnému založení, unikala skrze aktivity v rámci Československé církve evangelické, jakož i skrze aktivity ryze občanské, a chtělo by

rozeného (předstátního) a pozitivního (státního) práva došlo ve druhé polovině sedmnáctého století. Byli to především angličtí političtí filosofové a právníci, kteří se o to pokusili. Nejprve (poněkud problematicky) T. Hobbes uznal existenci základních práv, uplatňujících se ovšem jen v přirozeném (předstátním) stavu. Poté však John Locke označil práva a privilegia plynoucí z „law of nature“ za vlastnictví, pod nímž ovšem rozuměl známou triádu „život, svoboda, majetek“. Ochranu osobní svobody před zásahem v podobě libovolného zadržení či zatčení a ochranu vlastnictví před protiprávními zásahy však požadoval v moderní literatuře stále častěji zmiňovaný a oceňovaný Sir Edward Coke, a to již v roce 1628. Bez zajímavosti není ani to, že William Blackstone ve svých slavných Commentaries on the Laws of England (1765) nazýval přirozenoprávně ukotvené individuální svobody, avšak již zpozitivizované, jako „great and primary rights“, resp. „fundamental rights“ anebo „basic rights“, ačkoli tato práva, resp. svobody, takto v pozitivním právu označovány nebyly.²

Je známo, že k prvnímu ústavněprávnímu uznání přirozenoprávního charakteru základních práv došlo přijetím ústav v jednotlivých severoamerických koloniích (později státech) obsahujících listiny práv, a především přijetím prvních deseti dodatků k ústavě USA. Aniž bychom se pouštěli do podrobností, lze říci, že francouzská Deklarace práv člověka a občana trpěla ve srovnání s americkou ústavou nedostatkem soudní prosaditelnosti. Americká ústava byla ze strany svých tvůrců od počátku míněna jako právo, které budou soudy běžně aplikovat; francouzská Deklarace byla oratoriem oslavujícím svobodu a rovnost, které však od počátku nebylo míněno jako justiciabilní akt.³ Z následného francouzského historického vývoje lze vlastně dovodit, že „práva“ stvrzovaná v Deklaraci, přejímaná francouzskými ústavami (resp. některými, včetně současné ústavy páté republiky z roku 1958) se stala vskutku justiciabilními právy až ve druhé polovině dvacátého století, v souvislosti s francouzskou ratifikací Úmluvy o lidských právech a základních svobodách v roce 1974. Myšlenka, že soudy by měly být ochránci základních práv proti demokraticky zvolenému zákonodárci, byla v zemi J. J. Rousseaua (historicky patrně prvního bojovníka proti soudcokracii) nepřijatelná.

se říci profánní (B. Komárková např. podepsala Chartu 77), pokud by ovšem celé její dílo i konání nebylo zřetelně prochnuto etikou protestantismu. K vývoji a základům základních práv se ovšem patrně dosud nejobsáhleji věnuje Merten/Papier (Hrsg.), Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa Band I. C. F. Müller Verlag: Heidelberg, 2004, § 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, kde mj. nalezneme přiblížení pojetí základních práv podle učení katolické církve, z hlediska protestantismu, z pohledu liberalismu, v pojetí konservatismu, jakož i teze vztahující se k základním právům za socialismu.

² Blíže např. Merten, D. Begriff und Abgrenzung der Grundrechte. In: Merten/Papier (Hrsg.), cit. výše, pozn. č. 1, § 35, RN 6 až 10.

³ Z mnoha pramenů lze příkladmo poukázat na Unruh, P. Der Verfassungsbegriff des Grundgesetzes, Mohr Siebeck: Tübingen, 2002, subkapitola Verfassungstheorie und Verfassungspraxis in der französischen Revolution, str. 129–202.

Přirozenoprávní úvahy a osvícenství se v 18. století objevovaly i v Rakousko-Uhersku. Před revolucí monarchii zachránil osvícenský absolutismus. Ten sice koketoval i s ústavními úvahami, avšak nakonec se liberální tendence projevy jen v přijetí tzv. josefinského občanského zákoníku v roce 1786, který ve svých dvou prvních knihách obsahoval ovšem převážně veřejnoprávní, takřka ústavní úpravu. Konstituční monarchie rakousko-uherská sice přijala tzv. „prosincovým ústavním zákonodárstvím“ (1867) i ústavní zákon „o všeobecných právech státních občanů“, avšak jak již z názvu plyne, šlo o poskytnutí práv občanům panovníkem, nikoliv o akceptování přirozenoprávní koncepce základních práv.

Funkčnosti přirozenoprávní koncepce individuálních základních práv, ve smyslu osvědčené záruky svobody jednotlivých osob před zvláštními diktaturami, Evropa zjevně přitakala až po zkušenosti se dvěma diktaturami.⁴ Snad nejhmata- telnějším příkladem uznání přirozenoprávní povahy základních práv z nedávné současnosti je judikatura švýcarského Spolkového soudu k určitým základním právům, která nebyla vyjádřena v textu švýcarské ústavy (dnes již ústava z roku 1999 moderní katalog základních práv obsahuje). Švýcarský Spolkový soud (podporován tamní doktrínou) prohlásil určitá základní práva (např. právo na osobní svobodu, garance vlastnictví, svoboda projevu, svoboda názorová a shromažďovací) za „nepřepsané ústavní právo“, tj. právo, které má fundamentální význam pro švýcarský právní řád.⁵

1. Základní práva pohledem dobové právní vědy

1.1 Dědictví první republiky

Prvořadou funkcí základních práv (svobod) bylo a je omezení státní moci ve prospěch jednotlivce. První Československá republika navazovala v úvahách o základních právech (podobně jako Rakousko, avšak těsněji než např. Ně-

⁴ Wagnerová, E. Judges and the Law in Different Political Systeme. In: Breitenmoser/Ehrenzeller/Sassóli/Stoffel/Wagner Pfeifer (Hrsg.) Human Rights, Democracy and the Rule of Law. Liber amicorum Luzius Wildhaber, str. 1579–1598, nebo podobně Lieber, H. J. Individuum und Gesellschaft in der Sowjetideologie. Niedersächsische Landeszentrale für politische Bildung, Individuum und Gemeinschaft – Heft 5, 1964, str. 7 a n., kde autor mj. uvádí: „Kolektivismus v sovětské ideologii dosáhl [...] vysoce bezprostřední, politicko-praktické funkce: zdá se, že nejen strana s jejím stanovením cílů a opatření je onou instancí, z níž čerpá měřítka individuum při svém sebeuskutečňování. Jde spíše o stupeň skutečného společensko-politického zbavení moci a podrobení individua, co slouží k hodnocení jeho podstaty, jeho ceny a důstojnosti. Právě zde odhaluje teorie o poměru individua a společnosti svou ideologickou funkci: odůvodnění neomezeného společensko-politického panství nad individuem skrze deklaraci tohoto panství jako jedině možné formy sebeuskutečnění právě tohoto individua.“

⁵ Např. BGE 89 I 92, BGE 95 I 356, BGE 91 I 480, BGE 96 I 219.

mecko – viz dále) na inspiraci francouzskou. Většina tehdejších významných státovědců a ústavních teoretiků hledala usmíření mezi Rousseauovým Contrat social (1762) a Deklarací práv člověka a občana (1789). Málokdo z dobových odborníků interpretoval Deklaraci izolovaně. Patrně největším kritikem hledání souvislosti mezi Sociální smlouvou a Deklarací byl Georg Jellinek, který svou kritiku vyjádřil v díle Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte.⁶ Jellinek správně postřehl, že ústředním (jediným) leitmotivem Contrat social je převedení všech práv jednotlivce na společnost, vstupuje-li do státu. Vše, co jednotlivce ve státu na právech dostane, dostává se mu dle teorie contrat social od volonté général (promítané do zákonů), kterou nelze omezit. Občanská svoboda pozůstává v tom, co jednotlivci zbude po odečtení občanských povinností.⁷ „Jellinek konstatuje dále, že Rousseau odmítá představu původního práva, které si člověk do společnosti přináší a jež má povahu právního omezení suveréna; naopak podle Rousseaua není základního zákona, jenž by byl závazný pro společnost, ba ani sám contrat social ji neváže. [...] Z toho uzavírá Jellinek, že principy, na nichž spočívá contrat social, jsou jakékoliv deklaraci nedotknutelných práv nepřátelské; z nich neplyne právo jednotlivcovo, nýbrž všemohoucnost právně neomezené volonté général.“⁸

Nebyla-li shledána společenská smlouva za základ deklarací práv, bylo třeba hledat jejich ideový původ jinde. Avšak ani o tom nepanovala shoda, ač vliv přirozeného práva byl považován za nesporný.⁹ Konkrétní ideový podklad viděli někteří (např. G. Jellinek) v bojích o náboženskou svobodu v angloamerických koloniích v sedmáctém století, jiní (např. L. Duguit) nacházejí původ ideje práv v individualistické nauce potvrzující autonomii individua, která státu předchází a je pro něj závazná a která pochází z řeckého stoicismu, byla dále rozvíjena v Evropě v 16., 17. a 18. století. Vliv na jejich formulaci měli zejména J. Locke a Ch. Montesquieu a do právního jazyka je převedl v polovině 18. století W. Blackstone.¹⁰

Z pouhého názvu francouzské Deklarace práv člověka a občana bývalo dovozováno, že její autoři nezdůrazňovali podmíněnost způsobilosti k právům

⁶ Z této Jellinekovy práce bohatě cituje a dále ji rozvíjí a komentuje Krejčí, J. Základní práva občanská a rovnost před zákonem, nákladem vydavatelstva časopisu „Moderní stát“, v Praze III., Karmelitská ulice č. 6, str. 11, kde autor opakuje Jellinekovu tezi, dle níž vzorem francouzské Deklarace byly americké Bills of Rights a nikoliv Rousseauův Contrat social a že „Francouzové oproti americkým normám nepřinesli, pokud jde o stanovení speciálních svobod, jediné originální právní myšlenky“ (str. 11).

⁷ Tamtéž, str. 12.

⁸ Tamtéž, str. 13 a n.

⁹ Tamtéž, str. 16.

¹⁰ Tamtéž str. 16 a n. Dnes je uznávána mnohem širší mnohočetnost zdrojů základních práv – viz např. Stern, K. Die Idee der Menschen- und Grundrechte. In: Merten/Papier (Hrsg.), cit. výše, pozn. č. 1, Band I, § 1 RN 4–13.

francouzským občanstvím.¹¹ Přesto většina tehdejších celebrit právního milieu vycházela z názoru, že základní práva nepřísluší člověku z titulu jeho lidství, neshodla s tím, že mu nemohou být odňata a že existují nezávisle na státu a před státem. Naopak. „Na základní práva občanská nahlíží se jen jako na práva (a z nich vyplývající důsledky) zřízená konkrétním právním řádem, resp. ústavou, z níž jediné a výhradně odvozují svoji právní relevanci a nikoliv z přirozenosti člověka.“¹²

H. Kelsen popíral, že v případě jednotlivých svobod jde o práva. To proto, že svoboda znamená „nebýt dotčen právním řádem“, tedy jde o sféru, do které právo nezasahuje. Chování, které není právem zakázáno či přikázáno (není obsahem právní povinnosti), je dle Kelsena člověku „dovoleno“ (volno). Oblast, kterou se snaží teorie vyplnit „svobodami“ (právy na svobodu), leží dle Kelsena mimo právní řád. „A proto nepřísluší nikomu právně jakkoliv kvalifikovaný nárok na nezávislost na státě (svobodu), nebo na to, aby stát něco opomenul, jak nazývá se toto domnělé subjektivní právo podle obdoby nároku na připuštění ke státní činnosti.“¹³

Bylo-li na počátku řečeno, že část dobové nauky pokládala za funkci základních práv omezení státní moci ve prospěch jednotlivce, měla by ze základních práv plynout státu povinnost nevstupovat do jednotlivcovy sféry jimi vymezené. Jednotlivec by měl mít ve vztahu ke státu právní nárok na to, aby se stát (státní moc) zdržel zásahů do oblasti jednotlivcovy svobody. Proti tomuto vymezení negativních subjektivních práv ovšem vznášela část významných právních teoretiků námitky. Např. Fr. Weyr namítá, že pojetí ústavních práv jako právních překážek postavených mezi občany a státní moc ve prospěch prvně jmenovaných je sice historicky vysvětlitelné, avšak normativně nesprávné, neboť platí, že státní moc může jen to, co jí povolí výslovně zákon, a skrze jednotlivé svobody může vznikat dojem, že stát nesmí naopak vstupovat jen a pouze do jimi vymezených oblastí, což by mohlo přivodit mnoho škod. Podle Weyra také zákonodárce může ústavně zaručené svobody omezovat, ba je i zrušit, dodrží-li přitom postup ústavně předvídaný.¹⁴

Významní právní teoretikové upírali ústavnímu vyjádření základních práv přímou aplikovatelnost. Inspirován francouzskou teorií, která v nich viděla toliko konkretizaci potřebující principy, již J. Pražák ve svém Rakouském právu ústavním (díl III., str. 51) upírá význam základním právům a označuje je za

¹¹ Moderní výzkumy ovšem dospívají k opačnému závěru. Tak Unruh, P. Der Verfassungsbegriff des Grundgesetzes. Mohr Siebeck: Tübingen, 2002, str. 129 a n. v kapitole Verfassungstheorie und Verfassungspraxis in der Französischen Revolution dochází k závěru, že Deklarace nezamýšlela stvrdit subjektivní práva, nýbrž chtěla založit objektivní hodnotový řád, který bude naplňován činností zákonodárce.

¹² Krejčí, J. Základní práva občanská a rovnost před zákonem, str. 20. Svrchu uvedený názor také vysvětluje označení práv za „občanská“. Toto označení je ovšem při jejich chápání jako práv majících přirozenoprávní podstatu, kterou pozitivní právo toliko deklaruje, nesmyslné, a užívá-li se dodnes, je třeba nebrat je jazykově doslovně, neboť občanství je produktem až státní moci.

¹³ Tamtéž str. 21 cituje Kelsenovy Základy obecné teorie státní, str. 47–48, v překladu Weyrově.

¹⁴ Tamtéž, str. 25 a n.

„monology zákonodárcovy“, které nejsou schopny založit jednotlivci subjektivní právo. Jeho učení nepochybně ovlivňovalo jeho „republikové“ následovníky. Při výkladu o říšském soudu, který rozhodoval o stížnostech státních občanů proti porušení jejich politických práv zaručených ústavou, uvedl: „Teoretická vadnost konstrukce t. zv. všeobecných práv občanů státních jako práv v subjektivním slova smyslu objevuje se právě při této příležitosti plnou měrou. Tím z části též vysvětluje se někdy dosti podivné označení subjektivních práv, jichž domnělé porušení zavadalo příčinu k nálezům říšského soudu. Tak čteme např. v nálezu ze dne 29. dubna 1871, Hye čís. 13, o právu býti souzen vlastním soudcem zákonným: ‚Recht, nicht seinem gesetzlichen Richter entzogen zu werden‘; [...]. Při konstrukcích tak umělých jest pak ovšem možno z každého porušení práva objektivního zároveň odvoditi porušení určitého práva subjektivního [...].“¹⁵

Uvedené skeptické hlasy zaznívaly přesto, že sám československý ústavodárce byl orientován v duchu moderních názorů na funkce základních práv (zejména omezení zákonodárce, uznání těch práv, která to umožňují, za přímo vykonatelná práva, z nichž plyne i jejich povaha subjektivních práv, nejde-li samozřejmě dle jejich povahy toliko o objektivní právní normy nebo o principy, které je třeba dále upřesňovat), které se projevovaly zejména v dobové německé právní vědě.¹⁶ Ve vládní důvodové zprávě k ústavní listině (tisk 2421) byla stvrzena funkce ústavy ve vztahu k parlamentu ve smyslu vytvoření mezí pro zákonodárce, který „nesmí této meze překročiti“ (str. 31 tisku), jakož i ve vztahu k moci výkonné, pro kterou jsou „zákonnými omezeními“ a jde pro ni o „normy závazné přímo“, nejde-li o stanovení pouhých zásad. Přestoupila-li svým výrokem výkonná moc tyto normy (základní práva), způsobila porušení subjektivního práva daného jednotlivce, který se mohl před nejvyšším správním soudem domáhat ochrany, jak vyplývalo z uvedené důvodové zprávy. Tyto úvahy nalezly výraz v dikci § I., odst. 2 ústavní listiny.¹⁷

Z dodnes zvuchých jmen prvorepublikových právních vědců, odborníků v právu veřejném, se na stranu moderního pojetí základních práv, a tedy za ústavu, postavili J. Hoetzel a B. Baxa.¹⁸ Politická realita a ideologie druhé republiky a nato Protektorátu nepochybně přispěly k tomu, že při zpětném ohlednutí je zcela zřejmé vítězství názoru uvedeného na prvním místě, což v důsledku znamenalo vítězství právního pozitivizmu, etatismu a vůbec posílení role státu na úkor jednotlivce.

¹⁵ Tamtéž, str. 37–40

¹⁶ Tamtéž, str. 41–46. Autor rekapituluje dodnes velmi svěžím dojmem působící názory tehdejších německých autorů Hubricha, Hatscheka, Anschütze, Gieseho, které souzněly s intencemi československého ústavodárce.

¹⁷ Citované ustanovení znělo: „Ústavní listina určuje, kterými orgány svrchovaný lid si dává zákony, uvádí je ve skutek a nalézá právo. Ona také vytyčuje meze, jichž tyto orgány nesmějí překročiti, aby se nedotkly ústavně zaručených svobod občanských.“

¹⁸ Krejčí, J. Základní práva občanská a rovnost před zákonem, str. 50 a n.

1.2 Základní práva v lidových demokraciích

Otevřeně deklarovaná „třídnost“, tj. ideologičnost nebo svého (perverzního) druhu „hodnotovost“, charakterizuje ústavy lidových demokracií. „*Lidově demokratické zřízení plní funkce diktatury proletariátu, a tudíž lidově demokratické státy jsou jednou z forem diktatury proletariátu. Maňkovskij říká, že lidově demokratické státy jsou státy socialistického typu co do své třídní podstaty a politické formy. Vedoucí a řídicí silou [...] jsou komunistické a dělnické strany. [...] V zemích střední a jihovýchodní Evropy se lidová demokracie zrodila v důsledku osvobození z německo-fašistického útaku. [...] Sovětský svaz [...] pomohl pracujícím těchto zemí svrhnout starý režim a nastolit nové zřízení. [...] tyto země vojensky bezprostředně osvobodil z fašistického útaku, dále zmařil plány na anglo-americkou intervenci v těchto zemích a nadto rozdrtil německé spojence, totiž vojenské síly rumunské, bulharské a maďarské fašistické reakce; přítomnost sovětských vojsk zabránila reakci rozpoutat občanskou válku. [...] A posléze Sovětský svaz těmto zemím pomáhá svými zkušenostmi při budování socialismu.*“¹⁹

S pojetím základních práv v předchozí buržoazní koncepci se doboví demurgové kriticky vypořádali s využitím marxisticko-leninského nazírání na vývoj společnosti. V cestě jim příliš nestály ani svrchu uvedené názory traktované „buržoazními“ právními vědci zvůčných jmen, dle nichž základní práva vznikají a sahají jen tam, kam za všemocnou pokládána státní moc připustí, byť i ty byly kriticky hodnoceny, neboť státní moc tehdy vyjadřovala jen zájmy buržoazie. Avšak zpět do reality poválečné právní vědy, resp. do počátku padesátých let. Ve shodě s marxisticko-leninskou ideologií se tehdy měl jednotlivec realizovat až tehdy, vystupoval-li jako platný člen společenství: „*Jestliže srovnáme Deklaraci práv pracujících a vykořisťovaného lidu s Prohlášením lidských a občanských práv, na první pohled vidíme i vnější markantní rozdíl. Prohlášení lidských práv je formulováno všeobecně a abstraktně jako věčná, vždycky platná pravda, která konečně byla objevena a od nynějška na věky se tedy konečně bude uznávat. Naproti tomu deklarace vůbec neobsahuje abstrakta, nýbrž samá konkrétní daného okamžiku. [...] A v souvislosti s tím tedy také nemluví o „lidech“ vůbec ani o žádných přirozených právech. Prohlášení lidských práv je zahaleno v netřídní roucho. Deklarace hned svým názvem říká, že mluví za pracující a vykořisťovaný lid. Prohlášení bylo třídní svou podstatou a netřídní svou formulací. Deklarace je jasně a otevřeně třídní v obou směrech. Prohlášení pro koho a proti komu je. Na těchto zásadách, tak diametrálně odlišných od buržoazní koncepce lidských a občanských práv, byla vybudována první socialistická ústava v dějinách.*“²⁰ Společnost

¹⁹ Provazník, V. O základních právech a povinnostech občanských. Právníký ústav ministerstva spravedlnosti, Orbis: Praha, 1952, str. 76 a n.

²⁰ To reflektovala již „Deklarace práv pracujících a vykořisťovaného lidu“, kterou schválil III. všeruský sjezd sověťů dne 11. 1. 1918 jako základní zákon, který byl vtělen do první ústavy RSFSR, schválené V. všeruským sjezdem sověťů dne 10. 7. 1918. Dále i Provazník, V. viz předchozí pozn., str. 68.

má dle této ideologie jasnou přednost před jednotlivcem, ale také i před státem. Marxismus-leninismus nechápe jednotlivce jako občana, neboť nakonec i stát má být překonán, resp. „odumřel“. Motorem vývoje společnosti jsou ekonomické poměry (základna). „*Každému typu společnosti (viděno historicko-materialistickým vývojem, pozn. autorky) odpovídá historický typ právu, svobod a povinností.*“²¹

Jen skrze změnu v produkčních poměrech se změní myšlení a produkty myšlení (nastavba). K nim je třeba počítat i právo. Proto neudivuje, že právo všeobecně a základní práva zvláště hrají v marxisticko-leninském učení podřadnou roli. Základní práva jsou tak chápána jako instituty (institute v názvosloví C. Schmitta) a odrážejí, ve smyslu zmíněné ideologie, dosažený stav produkce. V tomto vztahovém schématu má ústava jednak odrážet dosažený sociálně-ekonomický, jakož i politický vývojový stupeň, a zároveň má působit jako aktivní instrument, který pomáhá dalšímu rozvoji sociálně-ekonomické báze.

Jako inspirace sloužila lidově demokratickému pojetí základních práv především tzv. stalinská ústava schválená na mimořádném VIII. všesvazovém sjezdu sověťů dne 25. 11. 1936, byť mělo jít již o ústavu odrážející „vítězný socialismus“. Avšak jak bylo uvedeno dříve, lidové demokracie bylo třeba považovat za „*státy socialistického typu co do své třídní podstaty a politické formy.*“²²

Pro úplnost ještě dodejme, že v mezidobí v sovětském Rusku nejprve platila již zmíněná ústava z roku 1918, která deklarovala svůj cíl v nastolení diktatury proletariátu, ve zrušení vykořisťování, odstranění třídního rozdělení společnosti, v zavedení její socialistické organizace a v dosažení vítězství socialismu ve všech zemích. Za účelem dosažení tohoto cíle bylo zrušeno veškeré vlastnictví půdy, která i s inventářem byla prohlášena za majetek všeho pracujícího lidu. Souběžně vznikaly zákony, které měly zajistit převedení všech „výrobních a dopravních prostředků“, tj. především továren, závodů, dolů, železnic a bank do vlastnictví dělnicko-rolnického státu. Katalog základních práv obsažený v této ústavě nebyl příliš obsáhlý a byl doplněn dvěma základními povinnostmi, které realizovaly heslo „kdo nepracuje, ať nejí“ (šlo o pracovní povinnost a o povinnost k obraně vlasti ve zbraní). Třídnost byla rovněž zdůrazněna závěrečnou klausulí, dle které byla základní práva odepřena určitým jednotlivcům a celým skupinám osob, kteří jich „využívali ke škodě zájmů socialistické revoluce“ (čl. 23 ústavy). Co jsou zájmy revoluce, určovala komunistická strana, která měla v souladu s marxisticko-leninským učením monopol na rozpoznání objektivní pravdy.²³

²¹ Říká učebnice státního práva SSSR právníké fakulty moskevské univerzity, 1982, str. 95, citováno dle Kahl, W. Das Grundrechtsverständnis der postsozialistischen Verfassungen Osteuropas. Duncker/Humboldt: Berlin, 1994, str. 21.

²² Provazník, cit. výše, pozn. č. 19, str. 76.

²³ Ústavní konstrukci základních práv a základních povinností znaly sice také jak výmarská ústava, tak ústavní listina československá, avšak, jak plyne z dobové literatury, povinnosti byly považovány za neprosaditelné deklarace (viz např. Krejčí, J. Základní práva občanská a rovnost před zákonem, str. 55).

Před stalinskou ústavou platila ještě ústava z roku 1924 reflektující vytvoření Sovětského svazu, která však neobsahovala žádná ustanovení o základních právech, což někteří autoři interpretují jako důsledek toho, že základní práva v pojetí sovětsko-ruském z první ústavy byla s nepatrnými variacemi obsažena ve všech ústavách sovětských republik, hlásících se ovšem zároveň ke svobodě nepřátelskému konceptu diktatury proletariátu.²⁴

Avšak vraťme se ke stalinské ústavě. Ani ta nezastírá svůj třídní charakter. I podle ní musí být práva a svobody uskutečňovány „ve shodě se zájmy pracujícího lidu“, byť již základní práva měla náležet všem sovětským občanům, což bylo v odůvodnění Stalinova návrhu ústavy spojováno s konsekventní a úplně provedenou demokratizací. Ostatně, jak upozorňují někteří autoři²⁵, neočekávanou ústavní renesancí základních práv způsobil jednak Stalinův zásadně pozitivní postoj k etatismu a právnímu pozitivismu, a dále pak mělo jít o zastírací manévr uplatňovaný jak směrem k domácí, tak především k zahraniční politice. Nelze totiž přehlédnout, že ústavní zakotvení základních práv se objevuje v době, kdy vrcholí masový teror v podobě „velkých čistek“. Socialistická literatura²⁶ hodnotila stalinský katalog základních práv následovně: „[...]neoperuje se tu s člověkem jako s filosofickým absolutním pojmem, nýbrž s lidmi, jací v této chvíli jsou. Nekonstatuje se prostě, že mají ‚nezadatelná‘ práva, která se jim nesmějí upírat, nýbrž vychází se z toho, co člověk potřebuje ke svému šťastnému životu, a praví se, co k uskutečnění takového života má k dispozici a jako základní kámen státu se prohlašuje to, co jediné je s to zaručit, že tyto prostředky budou k dispozici pro všechny. A před tím ovšem musí padnout každé právo, které takový pokrok ve společenském i privátním životě lidí znesnadňuje a nakonec znemožňuje, ať si třeba kdysi bylo prohlášeno za právo nedotknutelné.“

Katalog základních práv a povinností občanů byl obsažen v kapitole X. stalinské ústavy. Byl tak zařazen až za organizační a organizačně procesní ústavní normy a již z jeho umístění v ústavní struktuře tak lze rovněž dovozovat „důležitost“, která mu byla přikládána. Stalinský katalog základních práv se od

²⁴ Tento názor prezentuje Brunner, G. Grundrechtstheorie in Marxismus-Leninismus. In: Merten/Papier (Hrsg.), cit. výše, pozn. č. 1, Band I, § 13 RN 13. Autor pro názornou ilustraci uplatňování diktatury proletariátu v ústavní praxi uvádí čl. 5 arménské ústavy z 2. 2. 1922, který stojí za zaznamenání: „5. K uskutečnění revoluční diktatury dělníků a pracujících rolníků a) se moc zcela a výlučně vyhrazuje dělníkům a rolníkům a jimi voleným orgánům,

b) ztrácí vykořisťovatelské třídy politická práva obecně a zvláště pak právo přístupu k politickým funkcím.“

Ostatně k právnímu pozitivismu promítnutému do koncepce základních práv se hlásí i pozdější poststalinská právní věda, např. Zdobinský, S., Matoušek, S. a kol. Státní právo ČSSR. Panorama: Praha, 1985, str. 121 a n., uvádějí: „Na základní práva občanská nahlíží se jako na práva stanovená ústavou, resp. dalšími ústavními zákony, z níž jediné a výhradně odvozují svou právní relevanci.“

²⁵ Tamtéž, RN17.

²⁶ Provazník, cit. výše, pozn. č. 19, str. 75.

dosavadních výrazně odlišoval v tom, že v popředí zcela jednoznačně stála tzv. „sociálně-ekonomická práva“ (na práci, dovolenou, materiální zabezpečení, vzdělání, obsažená v čl. 118 až 121 ústavy), u nichž byla nejnapadnější odlišnost ve struktuře v porovnání s „klasickými“ základními právy. Stalin právě tuto odlišnost označil za zásadní rozdíl mezi buržoazními a socialistickými ústavami, neboť prvně jmenované ústavy se omezují na formální prohlášení základních práv, zatímco stalinská ústava kladě důraz na jejich materiální garance.²⁷ Česká právní věda toto tvrzení sdílela, avšak hodnotila je samozřejmě opačným znamením, když k tomu jeden z právních teoretiků uvedl: „V hlavě X. jsou vypočtena základní práva a povinnosti občanů. K těm patří právo na práci neboli obdržení zaručeného zaměstnání a zároveň odměnu podle jakosti a množství práce. K tomu se hned praví, čím je toto právo zajištěno: ‚Socialistickou organizací národního hospodářství, ustavičným růstem produktivních sil sovětské společnosti, odstraněním možnosti hospodářských krizí a likvidací nezaměstnanosti.‘ Dále je proklamováno právo na odpočinek, které je zajištěno osmihodinovou pracovní dobou, placenými ročními dovolenými a sítí sanatorií, zotavoven a klubů.“²⁸

Po sovětském podrobení si států východní a střední Evropy došlo velmi záhy ve všech těchto státech k přijetí nových ústav a k ústavnímu zakotvení diktatury proletariátu: Bulharsko – 4. 12. 1947, Rumunsko – 13. 4. 1948 a 24. 9. 1952, Československo – 9. 5. 1948, Maďarsko – 18. 8. 1949, NDR – 7. 10. 1949, Albánie – 4. 7. 1950 a Polsko – 22. 7. 1952. Toliko jugoslávští komunisté si diktaturu vybojovali vlastními silami a nečekali na sovětskou pomoc. Jejich ústava spatřila světlo světa již 31. 1. 1946. Všechny státy, s výjimkou NDR, se musely řídit modelem stalinské ústavy a směly vykazovat jen v podstatě bezvýznamná národní (a v daném kontextu se vkrádá označení spíše „folklorní“) specifika, která rovněž zdůrazňovala nižší vývojové stadium – budování socialismu – ve srovnání se sovětským vzorem, který již cílovou metu dosáhl údajně právě v roce 1936.²⁹ NDR přijala ústavu, která se jakoby podobala výmarské ústavě a zdánlivě zřizovala režim parlamentní demokracie se specifickou koncentrací mocí. Ve skutečnosti nicméně šlo jen o předstírání standardních ústavních poměrů v zájmu uchlácholení mezinárodní scény (především vítězných mocností) a o zastření skutečných mocenských poměrů, jakož i již v realitě zcela zřetelně působících marxisticko-leninských struktur.³⁰

Uvedená hodnocení platí i pro národní katalogy základních práv, které byly tvořeny dle stalinské předlohy, opět jen s malými odchylkami. Většinou byly

²⁷ Brunner, G. Grundrechtstheorie in Marxismus-Leninismus. In: Merten/Papier (Hrsg.), cit. výše, pozn. č. 1, Band I, § 13 RN 19.

²⁸ Provazník, cit. výše, pozn. č. 19, str. 74.

²⁹ Brunner, cit. výše, pozn. č. 27, § 13 RN 22.

³⁰ Tamtéž, RN 22 nebo podobně i Sieger, G. J. Verfassung der DDR, Kommentar. Bayerische Landeszentrale für politisch Bildungsarbeit: München, 1980, str. 21.

katalogy základních práv řazený na konec ústav a pouze československá ústava – tzv. Ústava 9. května – (spolu s ústavou albánskou) poskytla základním právům „důstojné umístění“ hned po základních ustanoveních, obsahujících základní charakteristiku státu, jeho institucí, politického režimu, ekonomického systému a před ustanoveními organizační a organizačně-procesní povahy.

Přesto o základních právech obsažených v Ústavě 9. května lze mluvit jako o právech základních již jen „s přivřeným víčkem“, neboť jak praví dobový klasik: *„I když (ústava) přejímá tradiční demokratická práva občanů, od měšťácké ústavy se odlišuje tím, že jim dává nový obsah. Tento nový obsah je dán základním zvratem vlastnických poměrů, který byl uskutečněn znárodněním v roce 1945, t.j. vyvlastněním vyvlastňovatelů, likvidací kapitalistického řádu. Znárodnovacími dekrety bylo zrušeno kapitalistické soukromé vlastnictví k nejdůležitějším a hospodářsky nejzávažnějším výrobním prostředkům. Byla nastoupena cesta socialistického plánování. Tato fakta jsou ústavou jen stvrzena. V těchto nových vlastnických poměrech pak nabývají „tradiční demokratická práva občanů“ nový – důvodová zpráva říká „reálný“ – smysl. [...] Je tedy vidět, že se touto ústavou uskutečňují socialistické požadavky, které byly populárně interpretovány také tak, aby demokracie politická byla doplněna, podložena demokracií hospodářskou.“*³¹

Nositeli základních práv byli občané, pouze maďarská ústava činila rozdíl mezi pracujícími a občany. Práva na odpočinek po práci, státní zdravotní péči a vzdělání náležela pracujícím; politická práva byla zajištěna v zájmu pracujících, zatímco právo na práci, jakož i osobní svobody, náležely všem občanům. Poměrně cynické dělení, vedené zřetelně nesentimentálními pohnutkami.

Ve většině z těchto ústav se našlo místo i pro zakotvení garancí institutů, jako je manželství a rodina, postavení nezletilých, svobodná věda, popř. další. Všechny tyto ústavy také obsahovaly právo petiční, které ve stalinské ústavě absentovalo, zatímco právo na svobodný pohyb a pobyt zmiňovala jen československá Ústava 9. května v čl. 7.

Ústava NDR, z důvodů zmíněných svrchu, obsahovala hned na počátku konvenčně formulovaný katalog „klasických“ základních práv, ač byl patrný i výrazný akcent směrem k principu sociálního státu.

1.3 Základní práva v socialistických státech

„Socialistickému typu společnosti a společenskému zřízení odpovídá i socialistický typ práv, svobod a povinností občanů. Bezprostřední závislost institutu občanských práv, svobod a povinností na společenském zřízení zvýrazňuje i systematika ústav socialistických zemí i obsah některých článků těchto ústav. Institut občanských práv, svobod a povinností občanů je zpravidla začleněn hned za fixaci společenského zřízení [...]. Rovněž v některých člancích těchto ústav se tato závislost výslovně zdůrazňuje; např.

³¹ Provazník, cit. výše, pozn. č. 19, str. 79–80.

*v článku 38 Ústavy SSSR se konstatuje, že občané SSSR mají všechna sociálně-ekonomická práva, politická a osobní práva a svobody vyhlášené a zaručené Ústavou SSSR a sovětskými zákony. Socialistické zřízení zajišťuje rozšiřování práv a svobod a neustálé zlepšování životních podmínek občanů podle uskutečňování programů sociálně-ekonomického a kulturního rozvoje.“*³²

Po Stalinově smrti v březnu 1953 a po XX. sjezdu KSSS v únoru 1956 se změnil i teror totalitního státu a od masové formy přešel k formě selektivní. V rovině ústavněprávní a specificky v oblastech významných pro základní práva došlo k určitým, již z uvedeného citátu seznatelným posunům. Dosažení socialismu spojené s vymizením tříd a s dosažením zásadních cílů, které si stanovily lidové demokracie, mělo znamenat konec diktatury proletariátu, stát se měl stát státem všeho lidu, který byl v některých ústavách (včetně československé ústavy z roku 1960) ztotožněn s dělníky, rolníky a inteligencí, v němž mělo dojít ke „všestrannému rozvoji svobody osobnosti a práv sovětských občanů“, tvrdilo se v programu strany, který vzešel z XXII. sjezdu KSSS v listopadu 1961.³³

Stalinská ústava již nebyla jako vzor použitelná. Všechny satelitní státy SSSR se proto pustily v následujících letech do přijímání nových ústav, které by reflektovaly údajně dosaženou materiální bázi, anebo do zásadních ústavních revizí (Maďarsko a Polsko). Je pozoruhodné, že Československo přijalo socialistickou ústavu již rok před sjezdem sovětských komunistů, tedy v roce 1960. Někteří autoři zaznamenávají větší upřímnost nových ústav při formulaci základních práv. Tvrdí, že otevřená jazyková vyjádření těchto ustanovení zmenšují rozdíl mezi proklamací základních práv a jejich uplatňováním v realitě tak, že trochu poučený čtenář nemá po přečtení ústavního textu velká očekávání směrem k praktickému uplatnění základních práv.³⁴ Další zaznamenávaný rozdíl spočíval v posílení významu ustanovení o rovnosti, které bylo předsazeno ostatním právům, jinak samozřejmě na prvním místě dominovala práva sociálně-ekonomická.

Většina socialistických ústav formulovala zcela nové, paušální omezení základních práv. Tak v čl. 19 odst. 1 československé ústavy anebo v čl. 19 odst. 3 ústavy NDR (z roku 1968 ve znění revize z roku 1974) byla zformulována všeobecná funkce základních práv, která měla být realizována z jedné strany ku svobodnému, všestrannému rozvoji a uplatnění osobnosti občanů a zároveň z druhé strany měla sloužit i k upevnění a rozvoji socialistické společnosti; s rozvojem společnosti se pak měla dále rozšiřovat a prohlubovat práva. Názorně dokládá tuto tezi následující citát z relativně liberální učebnice: *„Jestliže občanská práva jsou zaručována rozvojem socialistické společnosti, tak i naopak občanská práva a povinnosti nemohou být v ústavě zakotveny pro deklaraci pomyslné svobody*

³² Zdobinský, S., Matoušek, S. a kol. Státní právo evropských socialistických zemí. Panorama: Praha, 1983, str. 144 a 145.

³³ Brunner, cit. výše, pozn. č. 27, § 13 RN 36.

³⁴ Tamtéž, RN 37.

*individua mimo prostor a čas, ale proto, aby pomáhaly při vzestupu společnosti. [...] Na rozdíl od kapitalistické společnosti, kde platí zákon kapitalistického zisku, tkví v samé podstatě socialistické společnosti možnost přímé úměrnosti rozvoje osobnosti a společnosti.*³⁵

K výkladu toho, co jsou zájmy společnosti, tedy k výkladu velmi neurčitěho pojmu, byla i ústavně nakonec povolána komunistická strana, jejíž monopol na poznání pravdy, jakož i vůdčí postavení ve společnosti i ve státě, byly ústavně stvrzeny ústavami socialistických států. V československé ústavě šlo o čl. 4, v ústavě NDR bylo privilegované postavení „marxisticko-leninské“ strany zakotveno již v čl. 1 odst. 1, a to jak v jejím původním znění z roku 1968, tak i po revizi z roku 1974.³⁶ Toliko ústava jugoslávská z roku 1974 se v článku 153 odst. 2 pokusila definovat účely omezení základních práv způsobem, který v jistých obrysech připomínal nároky, které na takové omezení klade právní stát, a to skrze práva jiných osob anebo skrze zájmy socialistické společnosti, avšak jen potud, byly-li předvídaný v textu ústavy samé.³⁷

I socialistické ústavy dále používaly pro základní práva označení „občanská“ práva, čímž nepochybně dávaly najevo odmítnutí přirozenoprávního původu alespoň některých ústavně zpozitivizovaných práv a zároveň zdůrazňovaly „poskytování“ základních práv občanovi státem v rámci jeho „subordinovaného“ občanského poměru. Proto když se v souvislosti s přijímáním mezinárodněprávních instrumentů v této oblasti (v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století – oba Pakty přijímané na půdě OSN anebo různé dokumenty v rámci tzv. Helsinského procesu) začal užívat pojem „lidská“ práva, byl socialistickou právní vědou odkázán jen na pole mezinárodního práva, bez možnosti v domácím využití (viz níže) anebo se využíval k zahraničněpolitické propagandě.

Odmítání přirozenoprávní podstaty klasických lidských práv je vcelku pochopitelné, považujeme-li marxisticko-leninskou právní vědu za jistou odnož právního pozitivizmu, za kterou byla považována již v minulosti v souvislosti s přijetím stalinské ústavy. Šlo o ideologicky motivované vyjádření primátu státu nad právem a primátu objektivního práva nad (původně zcela popíranými) subjektivními právy. Z takto formulované ideologie bylo dovozováno, že všechna subjektivní práva včetně základních práv jsou poskytována státem, který, jako jejich pán, je následně může kdykoli opět odejmout. Je ovšem třeba dodat, že někteří právní teoretici zvučných jmen (jinak ovšem příznačně zarytí odpůrci

³⁵ Peška, P., Rattinger, B., Dressler, A. Ústavní právo ČSSR. Základy společenského zřízení a základní práva a povinnosti občanů. Orbis: Praha, 1965, str. 217.

³⁶ Viz Sieger, G. J. Verfassung der DDR, Kommentar. Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit: München, 1980, str. 36 a n. Autor zde uvádí, že právě tento článek ústavy byl klíčem k celé ústavě, neboť žádný z dalších článků ústavy nesměl být vykládán jinak než ve světle nároku na vůdčí postavení marxisticko-leninské strany, tedy SED.

³⁷ Brunner, cit. výše, pozn. č. 27, § 13 RN 40.

přirozeného práva)³⁸ nalézají i v marxismu přirozenoprávní prvky. Toto pojetí navazovalo na původní marxistické deterministické a materialistické učení o základně a nadstavbě, podle kterého jsou stát a právo součástí nadstavby, kterou předurčuje vývojový stupeň společensko-ekonomické základny. Z této teze bylo dovozováno, že základní práva jsou rovněž produktem této základny a stát je pouze uzná, avšak nevytváří je v pravém smyslu, neboť jeho vůle je v naznačeném smyslu determinována.³⁹

Dva sovětsí právní teoretici našli koncem šedesátých let odvahu ponořit se ho hlubin naznačeného „podpozitivního“ přirozeného práva.⁴⁰ Ostatně o (do té doby zavrhané) subjektivnosti základních práv se začalo diskutovat také až v šedesátých letech. Většina tehdejší právní vědy však zastávala názor, podle kterého poměr ústavou zpozitivizovaných základních práv ve vztahu k jednotlivým oprávněním plynoucím z obecných zákonů (podústavního práva) byl vztahem všeobecné a speciální právní úpravy, a tak byla ústavou předvídaná základní práva vymaňována z kvality subjektivních oprávnění a byla jim přisuzována role pouhých právních zásad, jejichž význam se v lepším případě měl projevat jen v jejich používání jako výkladových směrnic.

Nedostatek spočívající v uznání základních práv jako práv subjektivních souvisí s otázkou jejich právních záruk. Tak dobově „svobodomyšlná“ učebnice ústavního práva⁴¹ k naznačenému problému poněkud rozporně uvádí: „*Základní práva občanů jsou subjektivními právy, z nichž přímo vznikají jednotlivé nároky vůči státu (event. vůči dobrovolným společenským organizacím, hospodářským organizacím), pokud ovšem ústava nevyžaduje zákon, upravující podmínky jejich realizace.*“ Zda má jít o výslovný požadavek obsažený v ústavním textu nebo o implicitní požadavek, autor ovšem neuvádí. Z dalšího textu však jasně vyplývá, že se subjektivností, a tudíž i přímou právní ochranou samotného základního práva se vlastně příliš nepočítá. Autor totiž ve svém textu přímo pokračuje následovně: „*Práva a svobody občanů zakotvené v ústavě nicméně vyžadují konkretizaci v běžném zákonodárství, které zpřesňuje nároky a povinnosti občanů, a je*

³⁸ Tamtéž, RN 45. Autor odkazuje na H. Kelsena a jeho práci The communist Theory of Law, která vyšla v roce 1955 v USA, v níž autor označil sovětsko-marxistické pojetí práva za odnož přirozeného práva.

³⁹ Obdobně problematiku přibližuje např. Kahl, W. Das Grundrechtsverständnis der postsozialistischen Verfassungen Osteuropas. Duncker/Humboldt: Berlin, 1994, str. 21.

⁴⁰ Profesor Farber a profesor Nedbaljo uznali jako první a osamělí smělci, že jistá elementární práva člověka vyrůstají ze společensko-politických vztahů lidí. Dle autorky šlo spíše než o přirozenoprávní odůvodňování základních práv o sociologizující přístup k nim. Ostatně, sociologie, jak dokládá i československá dobová realita, začala být takřkajíc „in“. Uvedme pro ilustraci ukázkou z Farberovy statě: „*Tato základní práva člověka existují nezávisle na uznání ze strany státu, jsou výsledkem společenského vývoje jako sociální možnosti člověka disponovat určitými materiálními a kulturními statky.*“ Profesor Nedbaljo své učení krátce před smrtí koncem roku 1974, zjevně pod tlakem okolí, odvolal. Citováno dle Brunner, cit. výše, pozn. č. 27, § 13 RN 46.

⁴¹ Peška a kol., A., cit. výše, pozn. č. 35, str. 214.

podkladem pro rozhodování státních orgánů, hospodářských organizací, úředních osob i dobrovolných organizací o věcech občanů. [...] A tak oblast základních práv a povinností je obklopena množstvím konkrétních práv a povinností, resp. podmínek pro uskutečnění základních práv, stanovených v jiných právních oborech.“

Soudní prosazování základních práv, resp. jejich ochrana, nebyly v socialistickém pojetí základních práv prakticky přítomny.⁴² Ochrana základních práv měla být komplexnější. To dokládá následující citát z učebnice ústavního práva z let osmdesátých: „Systém záruk není možné chápat jen jako záruky zakotvené v ústavě, ani dokonce v celém právním řádu, ale jako systém širší, který tkví v celé struktuře ekonomických, politických i ideologických i právních vztahů. Systém záruk nutno chápat v jednotě.“⁴³ Klasická obrana základního práva v jeho subjektivním pojetí, totiž cestou procesních prostředků, klasicky v podobě ústavní stížnosti anebo alespoň správní žaloby, nebyla možná, neboť většinou absentovaly jak příslušné instituce (ústavní soudnictví a správní soudnictví), tak samozřejmě i procesní prostředky. Ani v Jugoslávii, která ústavou z roku 1963 sice ústavní soudnictví zavedla a tato ústava dokonce počítala s možností ochrany subjektivního základního práva skrze ústavní stížnost, se nakonec tento institut nerealizoval a v roce 1974 z ústavy vypadl zcela. Rovněž československý ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci, sice předvídal jak vznik ústavního soudnictví, tak i jeho kompetenci v podobě ústavní stížnosti (čl. 92), a stojí za zaznamenání, že články týkající se ústavního soudnictví „platily“ (samozřejmě, terminologií Loewensteinovou vyjádřeno) jen jako sémantická ustanovení, o jejichž realizaci se přestalo uvažovat vzápětí po jejich přijetí formou ústavního zákona) až do 31. 3. 1991, tedy až do poslední novelizace zmíněného ústavního zákona.⁴⁴

⁴² Poté, co v sedmdesátých letech politicky přituhlo, byla ochrana subjektivních práv opět zcela banalizována. Tak např. Blahož, J. a kolektiv Státní právo kapitalistických zemí. Panorama: Praha, 1985, str. 213 a n. hodnotí institut ústavní stížnosti v SRN (který je dnes evropskou ústavněprávní vědou považován za jakýsi následováníhodný vzor a který v zásadě recipovala i současná Ústava ČR) následovně: „Hlavní příčinou rozšíření možnosti zvýšeného uplatnění ústavních stížností je nesporně reakce širokých vrstev pracujících na fašistickou diktaturu. Pod tímto tlakem ze strany pracujících uvedla především západoněmecká buržoazie v život institut ústavní stížnosti. Lze však říci, že šlo vcelku o laciný ústupek. Předně, při ústavní stížnosti není nebezpečí koordinované akce, která jediná může vážněji ohrozit zájmy buržoazie; jde o akci jedince, při níž má buržoazní státní mašinerie po ruce vždy dostatek prostředků, jak průběh projednávání ústavní stížnosti dostat do kolejí co nejméně ohrožujících zájmy vládnoucích kruhů. Přitom se počítá i s určitým psychologickým efektem jaký má pro jednotlivého občana možnost přímo se obrátit na ústavní soud a domáhat se ochrany.[...] počet případů, kdy bylo ústavní stížnosti vyhověno, kolísá ročně kolem několika desítek případů. Obdobná je v tomto směru situace i ve Švýcarsku. Právní úprava ústavní stížnosti v probíraných kapitalistických státech plní tedy především fiktivní úlohu demokratického hávu, do něhož se odívá diktatura buržoazie, pokud je to pro ni potřebné.“

⁴³ Zdobinský, S., Matoušek, S. a kolektiv Státní právo ČSSR. Panorama: Praha, 1985, str. 119.

⁴⁴ Jak dokládají dobové příspěvky (např. Blahož, J. Několik námětů k modelu ústavního soudnictví ČSSR a ČSR. Právník, 1969, č. 5, str. 352–364), o zavedení ústavní stížnosti se po okupaci Československa v srpnu 1968 již neuvažovalo ani teoreticky.

Problematika základních práv se teoreticky přesunula (resp. mohla přesunout) do oblasti správního práva, avšak o základních právech se přitom celkem symptomaticky nemluvalo. Jednotlivec se mohl proti exekutivě bránit uvnitř státní správy samotné cestou „stížností pracujících“. Tak československá ústava předvíдалa v čl. 29 právo občanů a organizací obracet se na státní orgány mj. se stížnostmi a státní orgány je měly odpovědně a včas vyřizovat. „Pro oblast státní správy je třeba považovat za provedení čl. 29 ústavy právní úpravu obsaženou ve vládní vyhlášce (!) č. 150/1958 Ú. l. Jejím předmětem je vyřizování stížností, oznámení a podnětů pracujících.“⁴⁵ Správně-soudní ochrana byla možná jen v některých zemích (především Jugoslávii, jejíž příklad s jistým časovým odstupem následovaly Rumunsko a Bulharsko). Praktický význam vykazovala správně-soudní ochrana v Polsku, Maďarsku a dokonce v Sovětském svazu, kde platil enumerativní princip zahrnující poměrně praktické oblasti práv. „Nejrestriktivněji se chovaly obě ortodoxně komunistické diktatury střední Evropy. V Československu byla soudně-správní ochrana vyhrazena jen pro oblast věcí sociálního pojištění a NDR odpírala veškerou soudní ochranu až do poloviny roku 1989.“⁴⁶ Třetí teoretickou možností ochrany práv bylo zapojení prokurátora. Tento sovětský model prokuratury jako orgánu všeobecného dohledu nad výkonem práva byl zaveden ve všech sovětských satelitních státech (výjimku představovalo od roku 1968 Rumunsko). Prokuratura v rámci výkonu všeobecného dohledu bděla nad dodržováním „socialistické zákonitosti“ a měla kontrolovat zejména správní činnost. Byla oprávněna napadnout jakýkoli správní akt, který nadřízený správní orgán po přezkumu jeho zákonnosti eventuálně zrušil. Prokuratura tak mohla vystupovat i na ochranu individuálních práv a právních zájmů a tak kompenzovat mezery resp. absenci soudní ochrany. Samozřejmě, že takto prokuratura vystupovala jen v případech, že se práva či zájmy jednotlivce kryly se zájmem státní moci, tedy se zájmem vrchnostenským, ač doktrína vedena pokusem o (nemožnou) objektivizaci tohoto procesu deklarovala, že „základní podmínkou výkonu všeobecného dozoru je zjištění stavu zákonnosti. K tomu zákon svěřuje prokuratuře konkrétní oprávnění a ukládá právní povinnosti těm, kdo dozoru podléhají (následuje výčet oprávnění).“⁴⁷

Z toho, co bylo uvedeno, je patrné, že základní práva v socialismu nesloužila k vytváření svobodné sféry osob, do které je státu zapovězeno vstupovat. To proto, že „šlo o kolektivistické chápání základních práv, které v protikladu k jejich individualistickému pojetí pojímají se s liberální tradicí právního státu již nevidí funkci základních práv v obraně proti zásahům státu do, dogmaticky vzato, zprvu neohraničeného prostoru osobní svobody (status negativus, resp. libertatis). Tato

⁴⁵ Takto, bez vyjádření se k adekvátnosti pozitivní úpravy např. in Lukeš, Z. a kol. Československé správní právo. Panorama: Praha, 1981, str. 234.

⁴⁶ Takto hodnotí situaci v již socialistickém Československu zahraniční, nezaujatý pozorovatel Brunner, cit. výše, pozn. č. 27, § 13 RN 73.

⁴⁷ Lukeš, cit. výše, pozn. č. 45, str. 224 a n.

*koncepce vidí funkci základních práv v rozdělování určitých materiálních statků a v začlenění a zařazení jednotlivce do společnosti.*⁴⁸ Základní práva tak byla přeinterpretována do práv na „spoluúčast, spolupůsobení a spolupodílení se“.

Zmiňuje-li se socialistická právní teorie o svobodě, nemíní tím svobodu od státu, nýbrž jen svobodu ve státu. Tato svoboda je podle Hanse Maiera „*státem zprostředkovaná v hegelianském překonání státu blahobytu ústícím do mravní totality všech občanů státu*“.⁴⁹ Je jen symptomatické, že v socialistických ústavách nehrála lidská důstojnost ani všeobecná svoboda vůle jednotlivce žádnou roli. A je také příznačné, že právo vlastnictví nebylo chápáno jako negativní liberální právo, nýbrž bylo podřízeno omnidominantním produkčním poměrům. Jeho funkci, podobně jako funkci dalších základních práv, lze označit za funkci služebnou.⁵⁰ Tak jako v období lidových demokracií hrála základní práva funkci propagandistickou, začala stejnou funkci hrát po zostření politického klima na počátku osmdesátých let.

1.4 Shrnutí obecné problematiky základních práv v různých etapách socialistického vývoje

Mluvit smysluplně o základních právech v někdejších komunistických státech střední a východní Evropy lze jen za předpokladu, že je poměrujeme jiným měřítkem a ztotožňujeme je s jinými východisky než s těmi, které tvoří podstatu ideologie komunistického státu, vyjádřenou v ústavách a platnou ve všech jeho (řeceno dobovou terminologií) „vývojových etapách“. Někteří právní vědci se snažili překonat těžkosti plynoucí z toho, že je vlastně srovnáváno nesrovnatelné, a vytvořili v souvislosti se zkoumáním ústavních poměrů v tehdejší NDR teorii „systému imanentní deskripce“. Tato teorie však nejen že byla kritizována většinou tehdejších západoněmeckých odborníků, ale ukázala se být i nebezpečná, neboť podcenila realitu základních práv v NDR a poskytla tak jakousi „poloúřední“ (nezamýšlenou) pomoc tehdejší NDR.⁵¹

⁴⁸ Boeckenfoerde, E. W. Die Rechtsauffassung im kommunistischen Staat. Muenchen, 1967, str. 44.

⁴⁹ Maier, H. Die Grundrechte des Menschen im modernen Staat. Osnabrueck, 1974, str. 49.

⁵⁰ Wagnerová, E. Přetrvávající tendence z minulosti v činnosti soudů a obtížnost jejich odstranění. In: Šimíček, V. (ed.) Role nejvyšších soudů v evropských ústavních systémech – čas pro změnu. Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav: Brno, 2007, str. 60–71, 67.

⁵¹ Wagnerová, E. Recenze monografie Kühna, Z. Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize. C. H. Beck: Praha, 2005. In: Časopis pro právní vědu a praxi, 2005, č. 4, str. 409–413. Zde autorka uvádí: „*Myslím, že není od věci se tázat, zda vůbec lze jedno pojmové instrumentarium bez dalšího užívat ve všech myslitelných politických systémech a výsledky zkoumání komparovat. Osobně mám za to, že tento postup možný není [...]*.“ Tento názor rezonuje se svrchu naznačenou kritikou, rekapitulovanou in Brunner, G. Grundrechtstheorie in Marxismus-Leninismus. In: Merten/Papier (Hrsg.), Handbuch der Grundrechte, Band I, § 13 RN 83. C. F. Müller: Heidelberg, 2004.

Z druhé strany nelze přehlížet, že konec padesátých a začátek šedesátých let spolu s politickým uvolněním přinesl i jisté rozšíření prostoru pro svobodnější diskurs i v rámci soudnictví a právních věd.⁵² Svobodnější diskurs probíhal samozřejmě i v jiných vědách, které ovšem s právem a zejména s jeho interpretací úzce souvisejí, a samozřejmě v umění (např. V. Havel, Zahradní slavnost z roku 1963, M. Kundera, Žert z roku 1965). Ve vědách jde zejména o filosofii (např. Kosík K., Dialektika konkrétního, 1963), nebo právní sociologii (např. Šamalík F. Právo a společnost, 1965) anebo ve vědách stojících na hranici mezi právem a politikou, sociologií apod. (tehdy začleněných do oboru „teorie státu“⁵³), který, zdá se, byl svobodnější než diskurs v pozitivněprávních disciplínách (např. M. Lakatoš, Úvahy o hodnotách demokracie, 1968). Specifický diskurs k základním právům nakonec nalezneme i v Československu na sklonku šedesátých let.⁵⁴ Míra

⁵² To dokládá na příkladu způsobů interpretace práva resp. – slovy autora – na ideologii interpretace práva, ve své monografii citované v předchozí poznámce Z. Kühn, zejména v kapitole III. nazvané Konec stalinismu a vznik socialistického normativismu, specificky v subkapitolách 1 až 4, str. 53–74. S autorem polemizují potud, že metodu interpretace práva ztotožňuje přímočarě s ideologií, ne s politickým systémem, v němž k interpretaci práva dochází, což může vést ke kategorickému zavržení určitých interpretačních metod, které jsou ovšem v jiném, slušnějším politickém systému považovány za naprosto legitimní. Za „slušnější“ politický systém pak považují (na základě zkušeností, které lidstvo učinilo) takový systém, který nalézá své východisko v uznání priority jednotlivce s jeho subjektivními základními právy před státem. V recenzi autorovy práce (viz předchozí poznámka) jsem uvedla: „*Bez zasažení ideologie aplikace práva do konkrétního politického systému se mně jeví výsledek hodnocení jejich aplikace jako problematický. Konečnicou na tyto ideologie či metody lze pohlížet jen jako na formální háv, který překrývá obsah (a to buď jednotlivce, anebo kolektiv), jenž zpětně dává těmto metodám či ideologiím smysl a namnoze i vysvětlí, proč byla ta či ona metoda či ideologie interpretem užita.*“

⁵³ Zde je třeba připomenout, že obor „teorie státu a práva“ má původ v Sovětském svazu a do střední a východní Evropy byl zanesen až s postupující sovětizací právní vědy – viz např. Brunner, G. Der Stand der Staatstheorie in Ungarn, in Kontinuität und Wandel in der kommunistischen Staatstheorie, (Hrsg.) Schroeder F. Ch. Verlag A. Spitz: Berlin, 1985.

⁵⁴ Viz statě např. Zdeňka Jičínského nebo Pavla Pešky v časopisu Právník ročník 1967 (K vývoji socialistického pojetí občanských práv, Právník č. 3, str. 216–231, resp. K aktuálním teoretickým otázkám občanských práv, Právník č. 4, str. 313–323 a druhý autor K ústavní problematice politických práv, zejména práva spolčovacích, Právník č. 7, str. 585–591), které se jeví jako pokus o nastolení liberálně demokratického směru. G. Brunner (Grundrechtstheorie in Marxismus-Leninismus. In: Merten/Papier (Hrsg.) Handbuch der Grundrechte, Band I, § 13 RN 29–33. C. F. Müller: Heidelberg, 2004) upozorňuje na to, že podnětem k národním diskursům o základních právech odstartoval diskurs odehrávající se od počátku šedesátých let v sovětské právní vědě. Na něj pak nejdůkladněji navázala maďarská právní věda, což se projevilo v roce 1965 vydáním obsáhlého (více než šestisetstránkového) sborníku nazvaného Základní práva a povinnosti státních občanů, který obsahuje statě zkoumající základní práva z pohledu historického, právněteoretického a státoprávního. Méně spektakulární příspěvky k otázkám základních práv se objevily i v polské právní vědě, kde původně liberální počátky Gomulkovy éry zadusily pozdější represivní tendence.

svobody autora, resp. odpoutání se od oficiální ideologie vyjádřené normativně v dobových ústavách, byla různá a ovlivňovalo ji mnoho faktorů. Obor, v němž byl autor činný (největší míra svobody a odpoutání se od oficiální ideologie je nepřehlédnutelná v umění, zatímco v právních disciplínách šlo spíše o hledání nových cest na ústavně-ideologicky daném půdorysu), s jeho osobní historií (která se ovšem do dalšího chování autora nepromítá vždy stejným způsobem) i s jeho naturelem, a odvažme se říci i s jeho svědomím.

Josef Pokstefl, v německé emigraci žijící právní teoretik, náležející k tzv. „generaci osmašedesátníků“, zřetelně se ztotožňující s měnícími se pohledy na právo či ústavní právo ze strany svých generačních soupeřů, hodnotí význam měnících se politických a ústavně-politických vývojových etap a jejich reflexi v teorii a praxi následovně: *„Není lhostejné, zda je diktatura proletariátu chápána jako ‚moc opírající se bezprostředně o násilí, nevázaná v žádném ohledu na zákon‘, nebo zda je nahlížena ‚demokratická republika jako specifická forma diktatury proletariátu‘.*

První verze představuje základ pro teoretické odůvodnění např. třídní justice, druhá pro pluralistickou svobodu projevu.

Není rovněž nedůležité zvážit dvě různá východiska, dle nichž diktatura proletariátu buď odumírá již po odstranění vykořisťovatelských tříd, anebo teprve tehdy, když zmizí kapitalistické přežitky z vědomí lidí.

První pojetí představuje např. teoretický základ pro okamžité odstranění třídních kritérií uplatňovaných při přijímání na vysoké školy – což se také stalo v šedesátých letech v ČSSR –, druhé pojetí oproti tomu vytváří podklad pro zákaz dovozu zahraničních tiskovin.

Je rozdíl, zda se vychází z teze, podle níž se stávají nadbytečnými zásahy státu do poměrů společnosti [míněno patrně i individuí, poznámka autorky] po odstranění třídních rozporů postupně v různých oblastech a stát postupně odumírá tímto způsobem, anebo zda se vychází z teze, že k odumření státu se nedospěje skrze vlastní oslabování státní moci, nýbrž skrze její maximální posílení. První přístup představuje teoretické východisko pro ekonomické reformy, počítající s autonomními, státním orgánům nepodřízenými produkčními jednotkami, druhý přístup je důvodem pro vypracování kodexu hospodářského práva, odtrženého od občanského zákoníku.“⁵⁵

Tento autor pak ve shodě s doma žijícími právními teoretiky stvrzuje, že 14. sjezd KSČ, který se konal v květnu 1971 (neblaze proslulé tzv. Poučení z krizového vývoje, na jehož základě opět docházelo k vytváření různých „tříd“ občanů disponujících velmi různým penzem práv, avšak dělícím kritériem tentokrát nebylo vlastnictví výrobních prostředků, nýbrž postoj k okupaci Československa vojsky států Varšavské smlouvy, však bylo dokumentem vzešlým již ze 13. sjezdu KSČ, který se konal v roce 1970), přehodnotil československý vývoj a učinil

⁵⁵ Pokstefl, J. Kontinuität und Wandel in der tschechoslowakischen Staatstheorie. In: Von Schroeder, F. Ch. (Hrsg.) Kontinuität und Wandel in der kommunistischen Staatstheorie. Verlag A. Spitz: Berlin, 1985, str. 60.

závěr o tom, že vývojová etapa československé společnosti v šedesátých letech byla nesprávně zhodnocena, neboť odstranění ekonomické moci vykořisťovatelské třídy a zavedení socialistických produkčních poměrů nestačí k tomu, aby se diktatura proletariátu proměnila ve stát všech občanů. Protože v myšlení společnosti dále přežívají buržoazní a maloměšťácké elementy, je třeba vyslovit závěr, že třídní antagonismus ještě nebyl odstraněn, a Československo se proto stále nachází v etapě diktatury proletariátu se všemi z toho plynoucími důsledky.

Pro oblast základních práv měl naznačený politický zvrat zásadní, z pohledu uvedené oficiální doktríny KSČ „remisní“, důsledky. Za dobrou ilustraci toho, jak se právní věda okamžitě snažila převést politické závěry přijaté politickou avantgardou do právní vědy v tak citlivé oblasti, jakou jsou základní práva, poslouží následující citace: *„Realizace základních práv je neustálým procesem. [...] Probíhá nikoli přímočaře, nikoli bez rozporů, a to i po vybudování socialistické společnosti. Tento proces nevylučuje ani určité regresy. V některých obdobích může být zanesen do soustavy i ne jeden prvek socialismu cizí, jak se ukázalo např. na zkušenostech z výstavby socialismu v Polsku, Maďarsku a posléze i v Československu. [...] I když se s výstavbou socialismu mění třídní struktura společnosti a s ní vědomí mas, i když právem byly odsouzeny škodlivé závěry z teorie zostrůvaní třídního boje v oblasti občanských práv, nelze nicméně při realizaci základních občanských práv a povinností škrtnout existenci antagonistických tříd a třídního boje v socialistických státech přechodného období [...] Společnost, veřejná moc coby státní moc, si zachovává svůj třídní charakter. [...] Složitost realizace základních občanských práv je pak dána tím, že třídní boj nelze schematicky redukovat, jak se mnohdy činilo, pouze na antagonismus buržoazie a proletariátu [...], ale že zahrnuje např. i překonání protisocialistických různých tendencí a vytváření nové socialistické disciplíny v různých sociálních vrstvách, a to jak v národním hospodářství, tak i v politice a kultuře.“⁵⁶*

Citovaný autor dále tvrdě odůvodňuje nutnost návratu k původním marxisticko-leninským východiskům, odůvodňuje nutnost potírání různých revizionistických názorů a dospívá k závěru, že revizionistické názory v oblasti základních práv především směřovaly k „nadtržní koncepci základních práv“, a tím zdůrazňovaly „kontrapozici základních práv k diktatuře proletariátu a k vedoucí roli marxisticko-leninské strany“. Jeho dále citovaný názor, který názorně ilustruje vládnoucí tendenci v dobovém přístupu k základním právům, snad nikoho nemůže nechat na pochybách o tom, že šlo o zcela instrumentální uchopení základních práv, a to za účelem vrátit se či zachovat vnitřně- i zahraničněpolitický status quo ante. *„Podobné hledisko v otázce občanských práv a povinností bylo nadřazováno v původním chystaném návrhu ústavního zákona o soudech a prokuraturách v roce 1969. Byly to všechno v podstatě názory, jimž lze odpovědět, že základní občanská práva tu nejsou proto, aby manifestovala abs-*

⁵⁶ Vebera, Z. Význam ústavních práv a povinností občanů v československém právním řádu. Universita J. E. Purkyně: Brno, 1972, str. 36 a 37.

*traktní svobodu a rovnost, ale aby napomáhala aktivní účasti mas v hospodářském, politickém a kulturním životě ve směru socialistického a komunistického budování, a tím aby vytvářela podmínky pro skutečnou svobodu a skutečnou rovnost. [...] Velmi závažné a socialismu odporující byly pak revizionistické názory s tendencí zaostřit interpretaci základních práv a povinností proti státu, postavit je nad společnost bez ohledu na jejich třídní determinovanost a izolovat práva od povinností.*⁵⁷

Již citovaný J. Pokstefl hodnotí „vývojové etapy“ československého socialismu z pohledu změn a kontinuity a dospívá k závěru, že nelze hovořit o lineárním vývoji. Uvádí, že „na začátku stál hegemoniální nárok Sovětského svazu na přizpůsobení československých společenských a státních struktur sovětskému modelu a později šlo o to, toto přizpůsobení udržet. Uprostřed stála v ambivalentní pozici politická garnitura a na konci stála československá teorie státu [a práva – pozn. autorky], jako reflex, mnohdy však jako spolutvůrce všech uvedených určujících fází. [...] Dnešní stav československé teorie státu a práva lze označit za opatrnické, ba bázkivé následování sovětské teorie státu a práva.“⁵⁸

2. Realita základních práv

Tak jako je katedrála víc než jen summou kamenů a symfonie víc než jen summou tónů, je právo víc než jen summou paragrafů a článků. Je to teprve idea práva, tj. ambice nastolit spravedlnost, co legitimuje zákony včetně zákonů ústavních. A spravedlnost je, jak bylo řečeno výše, od druhé poloviny dvacátého století identifikována se základními právy.

O tom, do jaké míry jsou základní práva v té které společnosti vnímána jako reálně existující, rozhodují nakonec především soudy, resp. soudci, nikoli jen parlament přijímající zákony. Neboť právě soudci mohou šetrně interpretovat zákon, který základní práva na první pohled porušuje, anebo naopak mohou i relativně k základním právům šetrný zákon formalisticky vyložit tak, že přijatou interpretací zasáhnou do základního práva před nimi stojící osoby.

V dnešních podmínkách by proto mělo platit, že „[...] ústavní konstrukce nabádá soudce ke zdravé skepsi k zákonům, vede je k postupu, resp. myšlenkovému schématu, podle něhož by soudce měl mít v první řadě na paměti respekt k nedotknutelnosti svobodného autonomního jednotlivce jako ústavní příkaz o nejvyšší váze, zatímco s nedotknutelností zákona naše Ústava nepočítá, jak shora uvedeno. V tomto smyslu také vyniká rovnocennost moci soudní a zákonodárné, když ovšem ratio fungování soudní moci spočívá v ochraně práv jednotlivců (čl. 90 Ústavy výslovně),

⁵⁷ Tamtéž, str. 40.

⁵⁸ Pokstefl, J. Kontinuität und Wandel in der tschechoslowakischen Staatstheorie. In: Von Schroeder, F. CH. (Hrsg.) Kontinuität und Wandel in der kommunistischen Staatstheorie. Verlag A. Spitz: Berlin, 1985, str. 68 a 69.

*zatímco ratio fungování zákonodárné moci spočívá v úpravě věcí a vztahů ve veřejném zájmu, řečeno zkratkou.*⁵⁹ Tak tomu však nebylo vždy, a tak si pro poučení dopřejme malé ohlédnutí či procházku soudní krajinou utvářenou především dobovými ústavami a judikaturou z období nesvobody.

2.1 V československé lidové demokracii

Již z preambule tzv. Ústavy 9. května (ústavní zákon č. 150/1948 Sb.), tedy ze základního dokumentu tehdejšího čl. státu, vyplývá, že účelem výkonu veškeré státní moci mělo být vydláždění cesty k socialismu. V zájmu dosažení tohoto cíle neváhali tvůrci ústavy ideologicky dezinterpretovat, resp. zneužít ideje křesťanství a husitství, z nichž zcela nesmyslně dovodili ideu lidovlády (viz preambule ústavy). Ideu sociální spravedlnosti demagogicky postavili proti kapitalismu, který zjevně chápali šířeji než jen jako uspořádání ekonomických vztahů. Kapitalismus dokonce ztotožnili s nacismem, což byl důvod pro uskutečnění ideje národního státu, který skrze „spravedlivé rozdělování národního důchodu“ měl směřovat k socialismu.

Ústava dále zcela jednoznačně zformulovala řád postavený na domnělém blahu celku, kterým mělo být dosažení socialismu, a na této cestě nesměli nepřizpůsobiví jednotlivci překážet „zneužíváním“ svých práv a svobod a tak ohrožovat vytčený cíl. Čl. 37 ústavy přímo stanovil trestnost takového zneužívání práv a svobod, které by vedlo k ohrožování lidové demokratického zřízení.

Všechny přirozenoprávní svobody a práva vydala ústava všanc zákonodárci, který je při sledování základního cíle, tj. dosažení socialismu, mohl reglementovat tak, že je ve skutečnosti popřel, neboť ústava nezaručovala, a při své filosofii ani nemohla zaručovat, zachování jejich podstaty a smyslu. Z uvedeného je patrné, že základní práva a svobody ústava nechápala v jejich dimenzi státu předcházejících práv, které pozitivní, tj. ústavní úprava toliko deklaruje. Zde je také jasně patrná inspirace stalinskou ústavou se všemi důsledky.

K prosazení ústavou normovaného cíle (dosažení socialismu) byly zavázány i instituce státu včetně soudnictví. Veřejné orgány se měly při výkonu „úřadu“ řídit zákonem a zásadami lidové demokratického zřízení. V přísaze soudce sliboval dodržování zákonů a nařízení, tj. aktů exekutivy, které měl vykládat v duchu ústavy a zásad lidové demokratického zřízení. Podle § 171 ústavy ji bylo třeba vykládat jako celek, a to v duchu zásad, na nichž byla ústava postavena (§ 171 odst. 2). Ty samozřejmě odrážely nový politický systém. Všechny ostatní právní předpisy také měly být vykládány v souladu s ústavou (§ 171 odst.3).

V průběhu let 1948–1950 bylo důkladně změněno celé soudnictví. Vedle profesionálních soudců díky zákonu o zlidovění soudnictví (zákon č. 319/1948

⁵⁹ Wagnerová, E. Primát jednotlivce před zákonem? In: Gerloch/Maršálek (eds.), Zákon v kontinentálním právu. Eurolex Bohemia: Praha, 2005, str. 39–42.

Sb.) měli v soudních senátech zpravidla většinou zasednout soudci z lidu, které povolávaly národní výbory (resp. vláda k nejvyšším a mimořádným soudům). Nový soudcovský zákon z r. 1950 pak změnil soudnictví tak, aby byl dokonale zajištěn jeho řádný výkon v duchu socialismu. Vedle běžných podmínek pro jmenování soudcem, tj. právnické vzdělání a justiční zkoušky, které ovšem byly prominutelné ministrem spravedlnosti, musely být splněny i neprominutelné podmínky, jimiž byla státní spolehlivost a přiměřená doba práce ve výrobě. Soudce měl povinnost být věrný ČSR, lidu, ale i lidově demokratickému zřízení, ba dokonce prezidentovi a vládě. Z příkazů justiční správy byl povinen vykonávat vedlejší činnosti ve veřejné službě.

V naznačeném ústavním a zákonném rámci pracovala justice a z logiky fungování systému vyplývá, že nejtřídněji a ideologicky nejpřísněji byly obsazovány nejvyšší soudy, státní soud a státní prokuratura. Posledně jmenované byly instituce, které účtovaly s třídními nepřáteli (nejvyšší soud byl odvolací instancí). Přitom soudce byl v podstatě osobou druhořadou. Mnohem důležitější než on byl prokurátor, který udával směr procesnímu postupu a kontroloval jeho výsledek. Od počátku svého fungování se státní soud – a samozřejmě tím spíše státní prokurátor – snažili o změnu dosavadního přístupu soudců k právu.

Nejvyšší soud prakticky okamžitě započal judikovat třídně. Už z počáteční, těsně poúnorové judikatury plyne, že nebude dodržovat základní práva osob na něj se obracejících, a to ani v bazální podobě, jakou představuje zachování rovnosti před zákonem i rovnosti před soudem. Svou rozhodovací činností pomáhal likvidovat nejrůznější dosažení socialismu bránící přežitky a s nimi i jejich protagonisty – jednotlivé osoby, resp. příslušníky vrstev, které režim považoval za sobě nepřátelské. Mezi ně patřili i živnostníci, kteří byli považováni za maloburžoazii. O tom svědčí rozhodnutí uveřejněná ve Sbírce rozhodnutí československých soudů, a to již v ročníku 1949 (šlo o první sbírku rozhodnutí soudních v poměrech poúnorových, když předchozí, tradiční publikace rozhodnutí byla po únoru násilně ukončena,⁶⁰ a dále pak i v ročnících následujících.

Tak nejvyšší soud např. neposkytl sluchu zmateční stížnosti jihočeského hostinského (rozhodnutí č. 3, str. 7 Sbírky rozhodnutí, ročník 1949), který byl odsouzen podle zákona č. 15/1947 Sb., o stíhání černého obchodu a podobných pletích (tento zákon z předúnorového období vykazuje značnou antiliberální tendenci, a tedy i značný vliv komunistické strany v zákonodárství již v tomto období) za to, že obžalovaný koupil „s úmyslným obejitím příslušných hospodářských předpisů vepře [jediného – pozn. autorky], aby jej buď zabil a vytěžil z něho prodáváním masitých vepřových jídel ve své hostinské živnosti vyšší zisk, anebo aby jej za předraženou cenu dále prodal.“ Skutková podstata soudního trestného činu

⁶⁰ Blíže údaje k tradici vydávání sbírek soudních rozhodnutí in Kühn, Z. Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize. C. H. Beck: Praha, 2005, str. 32.

podle § 4 odst. 1 tohoto zákona vyžadovala, že pachatel se zákonem předvídaného jednání představujícího černý obchod nebo pletichy dopustí, ač ví, že tím může ohrozit plynulé zásobování obyvatelstva některého kraje nebo místa nebo části tohoto obyvatelstva předměty potřeby. Nejvyšší soud onu „vědomost“ vyložil rozšiřujícím způsobem ve vztahu k zavinění, resp. omezil se zdánlivě pouze na výklad textu zákona a pominul i v té době platné trestněprávní zásady včetně ústavně zaručované obžalovací zásady (§ 144 odst. 4 trestního zákona) a vyslovil, že k naplnění této třídně využívané skutkové podstaty stačí zavinění v podobě vědomé nedbalosti (pachatel byl nižším soudem odsouzen pro úmyslný trestný čin).

Za rozhodnutí likvidující třídu drobných živnostníků je třeba označit i rozhodnutí (č. 4, str. 6 Sbírky rozhodnutí, ročník 1952), jímž byl odsouzen hodinář, uschovávající ve svém domě 206 kusů pánských a dámských hodinek různých značek a množství zlomkového zlata, za což byl odsouzen pro trestný čin ohrožení zásobování podle § 134 trestního zákona. Nejvyšší soud vyložil skutkovou podstatu tohoto trestného činu tak, že nekalá jednání nemusí být prováděna jen s předměty denní potřeby, nýbrž i s předměty potřeby vůbec, tedy i s předměty vzácnějšími a přepychovými. Je třeba podotknout, že rovněž tento trestný čin vyžadoval ohrožování plynulého zásobování obyvatelstva předměty potřeby, zákon však výslovně neuváděl, že má jít o předměty „denní“ potřeby. Z toho nejvyšší soud demagogicky, resp. třídně, dovodil, že nelze připustit, „že by sem nespadaly též předměty vzácnější a přepychové. Vždyť i v souzené věci jde o věci určené svou povahou k zásobování obyvatelstva a obviněný je též s tímto určením původně pro svůj závod zakoupil. To platí zejména též o zlomkovém zlatu, jež slouží výrobě v nejrůznějších směrech.“ Účel, který soud této již z pohledu chráněného objektu spektakulární skutkové podstatě podsunul, tak nespočíval v ochraně alespoň trochu smysluplně (tj. restriktivně) vymezeného skutkovou podstatou chráněného veřejného statku v podobě „ohrožování zásobování“. Účelem rozhodnutí, byť slovně nevyjádřeným, byla likvidace buržoazní třídy, v tomto případě představované nešťastným hodinářem.

Rozhodnutí třídně-likvidačního charakteru nalézáme ve všech ročnících Sbírky rozhodnutí z padesátých let. Zdá se také, že rétorika rozhodnutí nejvyššího soudu s postupem let paradoxně přitvrzuje. To je patrné např. z následujícího rozhodnutí nejvyššího soudu přijatého dne 9. 1. 1959 (č. 12, str. 45 Sbírky rozhodnutí, ročník 1959). Šlo o případ učitele hudby, který projevil obchodnické ambice a přivydělával si zprostředkováváním prodeje a nákupu hudebních nástrojů, což bylo posouzeno jako trestný čin spekulace. Nejvyšší soud v tomto rozhodnutí, při kritice uložení nedostatečně přísného trestu odvolacím soudem, mj. uvádí: „Především je třeba se zabývat hodnocením stupně společenské nebezpečnosti trestného činu spekulace v nynějším období dovršování výstavby socialismu v naší vlasti, neboť zdrojem spekulace je třídní morálka buržoazie a maloburžoazie, projevující se ve snahách žít parazitním způsobem života i v podmínkách socialis-

tické ekonomiky. [...] Obžalovaný a jeho manželka vydělávali dohromady celkem měsíčně 3.000 Kčs. Jejich příjmy tedy byly takové, že z nich mohla žít i početnější rodina. Ze spisu plyne, že obžalovaný svého povolání učitele hudby zneužíval po celou řadu let ke spekulacím obchodům s hudebními nástroji a že propadl zcela kapitalistickému způsobu myšlení. [...] V době, kdy bydlel ve Cvikově, založil si soukromou hudební školu a že již tehdy se zabýval nákupem a prodejem hudebních nástrojů. Teprve později stal se učitelem základní hudební školy v Liberci, přičemž však ve spekulacím skupování a zcizování hudebních nástrojů pokračoval.“

Ostatně, požadavek na důslednější uplatnění principu diktatury proletariátu v podobě třídního přitvrzení v oblasti trestní justice zazněl velmi jednoznačně a vyjádřen velmi odpudivým, nezaměnitelným ideologickým jazykem i ve Směrnici pléna Nejvyššího soudu o ukládání trestů, přijaté dne 11. 4. 1959 pod sp. zn. Pls 2/59 (uveřejněno pod č. 13, str. 49–60 Sbírky rozhodnutí, ročník 1959), Zde se jako úkol pro výkon trestního soudnictví, plynoucí z XI. Sjezdu KSČ (!) uvádí: „[...] působit k potlačení kapitalistických živlů ve městech a na vesnicích, důsledným uplatňováním represivní stránky trestního soudnictví, jestliže se dopustí trestných činů, jejichž motivem bylo třídní nepřátelství, na straně druhé napomáhat výchově pracujících ukládáním trestů, v nichž převládá stránka výchovná [...]“. “Zákon prý soudy porušovaly tím, že „nepřístupují k závažné otázce výměry trestu z třídních hledisek, jak tomu jsou povinny jako orgány diktatury proletariátu. Při stanovení trestu musí soud hodnotit stupeň nebezpečnosti trestného činu pro společnost z hledisek zájmů dělnické třídy. [...] Každý konkrétní případ vyžaduje individuální řešení na základě politického rozboru.“ Dále se v tomto ve stalinském duchu se nesoucím dokumentu, vydaném nejvyšší soudní instancí v zemi, soudům nižších instancí vytýká, že nediferencují při hodnocení skutečnosti, že pachatel byl již v minulosti soudně trestán dle toho, zda jde o pachatele z řad třídních nepřátel, anebo zda jde o ty „ostatní“. Prvně jmenované je třeba postihovat tresty odnětí svobody ukládanými při horní hranici sazby, a ty doprovázet i uložením vedlejších trestů, neboť oba působí tak, že „takové pachatele zneškodňují a likvidují jejich majetkovou základnu, z níž trestná činnost zpravidla pramení [...]“. K těm druhým je třeba se chovat shovívavěji a např. i jejich předchozí odsouzení řádně vyhodnotit „a na základě správného politického rozboru každého konkrétního případu uložit takový trest, který nejlépe splní výchovný účel. V žádném směru však není možno nepříznivě hodnotit pachatele, který byl odsouzen ještě v době, kdy u nás vládla buržoazie a čin trestný podle buržoazních zákonů byl výsledkem, který vyplynul z podmínek kapitalistického společenského řádu (... krádeže z bídy a hladu).“ Uzavřeme tuto lekci v třídním přístupu k výkonu trestního soudnictví konstatováním, že do následující dekády let šedesátých soudy vstupovaly s pokynem: buržoazní živly dále likvidovat, ostatní osoby, které přestoupily zákon, vychovávat.

Samozřejmě, že likvidační přístup, v němž úlohu likvidátorů hráli soudci, nebyl namířen jen proti třídním nepřátelům vymezeným vztahem k výrobním

prostředkům. Za třídní nepřátele určené k likvidaci byly považovány i osoby, které žily životem, který jim diktovalo jejich svědomí, popř. v kombinaci s učením či vírou, které se přičily „vědeckému učení marxismu-leninismu“. Do této skupiny spadají odsouzení katolických kněží, kteří své poslání vykonávali v souladu s pravidly, na nichž je katolická církev po tisíciletí postavena, tj. v souladu s názory hlavy katolické církve – papeže, projevené v církevních dokumentech, které se nadto mnohdy kryly se svědomím kněze samotného. Prvním příkladem, a hned opravdu těžkého kalibru, je rozhodnutí nejvyššího soudu ze dne 30. 9. 1949 (zveřejněné pod č. 51, str. 66 a n. ve Sbírce rozhodnutí, ročník 1949), v němž bylo mj. řečeno, že „*katolický duchovní, který uskutečňuje cíle vatikánského exkomunikačního dekretu tím, že odepré udělí příslušníku katolické církve svátost nebo provést náboženský úkon proto, že je členem nebo příznivcem KSČ, je vinen zločinem velezrady podle § 1, odst. 1, písm. c) zák. č. 231/1948 Sb. (pokus o rozvrácení lidové demokratického zřízení a společenské a hospodářské soustavy republiky)*“.⁶¹ Marně se duchovní hájil tím, že nevěděl o exkomunikačním dekretu vydaném teprve jeden měsíc před tím, než došlo k žalovanému skutku, tedy že v daném případě mu zjevně velelo jeho svědomí, jemuž je poskytována ústavní ochrana, nikoli „vatikánský dekret“. Všechny námitky soud odbyl řka: „*Nad to by čin obžalovaného, kdyby jeho tvrzení bylo pravdivé, byl zcela nevysvětlitelný. Neboť nelze připustit, že by obžalovaný jako duchovní pastýř z vlastní iniciativy bez cizího ponuknutí postupoval vůči umírajícímu farníkovi (žena před vyšetřujícím soudcem svědčila a byla dle jeho názoru duševně velmi čilá) způsobem tak krutým a do té doby neslýchaným. Uznal proto soud za prokázáno, že obžalovaný svým činem vykonával a prováděl exkomunikační dekret [...] jako přehorlivý vykonavatel politiky Vatikánu. [...] Dovolává-li se především odvolatel ustanovení §§ 15–17 Ústavy 9. května, přehlíží ustanovení § 17, odst. 1, podle kterého nesmí být výkon práva na provádění úkonů spojených s náboženským vyznáním, v neshodě s veřejným pořádkem [...] Dále přehlíží ustanovení § 37 Ústavy 9. května prohlašující za trestné jakékoliv projevy a činnost směřující k tomu, aby byla ohrožena samostatnost, celistvost a jednota státu, ústava, republikánská státní forma, a zejména lidové demokratické zřízení, proti němuž právě čin obžalovaného objektivně i subjektivně směřoval. Jsou proto odvolatelovy poukazy na znění Ústavy 9. května bez jakéhokoliv oprávnění.*“ K tomuto případu lze dodat, že názorně ilustruje iluzivnost a nereálnost základních práv v takových politických systémech, které nejsou založeny na uznání přednosti jednotlivce před státem, nýbrž jsou založeny na přednosti jakkoli definovaného kolektivu a jeho blaha. Normativně byla důležitost politického systému (vedoucí až k popření samotného základu základních práv, který samozřejmě ústavně chráněn nebyl) vyjádřena v Ústavě 9. května v čl. 171 odst. 2, který stanovil, že při výkladu jednotlivých ustanovení této ústavy je třeba vycházet z ducha tohoto celku a ze zásad, na kterých je založen.

⁶¹ Na tento případ jako první upozornil Z. Kühn, tamtéž, str. 36 a 37.

K dalším klasickým základním právům dodejme, že Ústava 9. května pamatovala jen na základní právo majetkové (§ 8), jehož nabývání, ovšem jen v mezích obecných předpisů, předvídala. Omezení soukromého vlastnictví bylo dle § 9 odst. 1 možné jen zákonem, avšak bližší účel, který by zužoval paletu možných důvodů zákonných omezení, nebyl ústavou předvídán. Proto neudivuje, že vlastníkově domu byla poskytována stejná ochrana jako jeho nájemníkům (viz např. rozhodnutí nejvyššího soudu ze 24. 3. 1949, uveřejněné pod č. 65 ve Sbírce rozhodnutí, ročník 1949, str. 92 a n.).

2.2 V československém socialistickém státu

Socialistická ústava, tedy ústavní zákon 100/1960 Sb., se od Ústavy 9. května odlišovala mírou explicitního vyjádření charakteristik socialistického státu přímo v jednotlivých speciálních ustanoveních. Zatímco Ústava 9. května spíše užívala generální klauzule, které vlastně implicitně (avšak přesto účinně) měnily charakter ústavních institutů včetně základních práv, je socialistická ústava zřetelně přímější. To je vidět na institutu vlastnictví. Jednak vlastnictví (samozřejmě máme na mysli vlastnické právo osob) již není chápáno jako základní právo, je nyní upraveno v čl. 10 náležejícím do hlavy I. ústavy nazvané Společenské zřízení, která upravovala jeho základní náležitosti. V člancích 8 až 10 vymezuje obsah socialistického společenského vlastnictví, jehož existenci předvídá ve dvou formách – státní a družstevní; dále společenské zřízení stojí i na osobním vlastnictví, které je však pojmově spojené jen s určitými věcmi a to může být předmětem dědění. Hlavu druhou ústavy, nazvanou Práva a povinnosti občanů, zahajuje již shora zmíněný čl. 19, který normuje vzájemnou provázanost resp. identitu zájmů společnosti a jednotlivce, a právě z ní vyplývá jasně vyjádřené omezení ústavně aprobovaného výkonu základních práv jen na ty aktivity resp. omisivní postoje, které jsou v souladu se zájmem společnosti. Je příznačné, že z katalogu základních práv vypadla svoboda svědomí.⁶² Tam, kde má být jednot-

⁶² K československé historii svobody svědomí jsem se jako soudkyně zpravodajka vyjádřila v nálezu ze dne 11. 3. 2003 sp. zn. I. ÚS 651/01 (in www.nalus.usoud.cz) následovně: „*Svoboda svědomí má konstitutivní význam pro demokratický právní stát respektující liberální myšlenku přednosti odpovědné důstojné lidské bytosti před státem – tj. myšlenku úcty (respektu a ochrany) státu k právům člověka a občana (čl. 1 odst. 1 Ústavy ČR). Naopak je příznačné pro totalitní politické režimy, že nerespektují autonomii svědomí jednotlivce, když se pokoušejí i za pomoci represivní trestní politiky potlačovat svobodu svědomí jednotlivce, a tak jej nutí k přijetí vůle vládnoucích, která si činí nárok na jediné možné dobré rozhodnutí a v tomto smyslu jediné etické rozhodnutí. Tento trend lze sledovat i v československé, resp. české ústavní rovině. Tak ústavní listina č. 121/1920 Sb., stejně jako současná Listina základních práv a svobod, nepředpokládala možnost zákonného omezení svobody svědomí, kterou výslovně obsahovala. Tzv. Ústava 9. května č. 150/1948 Sb. sice v čl. 15 svobodu svědomí deklarovala, avšak zároveň ji negovala tím, že stanovila, že svoboda svědomí nemůže být důvodem k odepření splnění občanské povinnosti, kterou stanovil obýčejný zákon. Ústava Československé socialistické republiky č. 100/1960 Sb. již svobodu svědomí vůbec nezmiňuje.*“

livec se svými právy ztotožněný s celou společností, tam pro tak osobně niterný fenomén, jakým je svědomí, nemůže být místo.

Soudnictví, upravené v VIII. hlavě ústavy, doznalo změn. Soudci byli od úrovně krajské voleni zastupitelskými sbory působícími na příslušných úrovních, okresní soudci byli voleni přímo občany, a to na dobu čtyř let. Měli být sice při výkonu funkce nezávislí, avšak byli povinni řídit se jak zákony, tak i jinými právními předpisy a takto vymezený právní řád socialistického státu měli vykládat v souladu se socialistickým právním vědomím (čl. 102 odst. 1 ústavy). Je zřejmé, že volba soudců v daných poměrech byla sama o sobě již dosti limitujícím faktorem jejich nezávislosti. Účelem činnosti soudců nebylo rozhodovat o sporech, resp. o vině a trestu, při respektu k základním právům, nýbrž v první řadě měli vychovávat občany k oddanosti vlasti a věci socialismu, k zachovávaní zákonů a pravidel socialistického soužití i k čestnému plnění povinností ke státu a společnosti (čl. 97 odst. 2 ústavy). A ústavní příkaz doplňoval ovšem svrchu zmíněný „příkaz“ nejvyššího soudu (Směrnice pléna Pls 2/59), trvající na dalším uplatňování třídní justice cestou realizace principu diktatury proletariátu. Dovolme si ještě jeden odkaz na dobovou literární produkci. Jeden z tzv. osmašedesátníků píše: „*Právní jistota nemůže existovat tam, kde soudní orgán je bezprostředně podřízen jinému státnímu orgánu, který se stal stranou ve sporu s občanem, ať již přímo, nebo prostřednictvím zájmů, které reprezentuje. [...] Občan musí více počítat s danými mocenskými poměry než s právním řádem. V takovém ovzduší právní nejistoty se hledá jistota mimo právo ve faktických poměrech. Tak se vytvářejí podmínky pro lidské vztahy, v nichž platí pouze jediná hodnota: vztah k těm, kteří disponují mocí. [...] Soudy tu pak slouží pouze jako zástěrka této moci.*“⁶³

Instituce soudnictví již ze své povahy působí jako stabilizační a konzervující faktor. Soudci vycházejí z judikátů, které vytvořili jejich předchůdci, stavějí na zděděné dogmatice právních institutů. Ke skokovým změnám v rozhodování soudů dochází jen v revolučních obdobích, která jsou ovšem charakterizována především personálními obměnami či (přiléhavěji) čistkami v soudnictví. O takovou revoluční situaci (byť připravovanou od roku 1945) šlo v roce 1948, nikoli však v roce 1960.⁶⁴ Lze dokonce pozorovat, že spíše než znění ústavy soudce ovlivňuje společensko-politická realita, jejímiž jsou současníky, a tím spíše i fakticky (bez změny ústavy) měnící se politický systém.⁶⁵

⁶³ Lakatoš, M. Úvahy o hodnotách demokracie. Melantrich: Praha, 1968.

⁶⁴ K revolučním změnám v soudnictví viz Wagnerová, E. Postavení soudců v české republice, Soudce, 2002, č. 3, str. 5 a n.

⁶⁵ E. Wagnerová [Judges and the Law in Different Political Systems. In: Breitenmoser/Ehrenzeller/Sassóli/Stoffel/Wagner Pfeifer (Hrsg.) Human Rights, Democracy and the Rule of Law, Liber amicorum Luzius Wildhaber, str. 1579–1598] na příkladu nacistického Německa dokazuje, že pokud dodá právní teorie argumenty pro změněnou interpretaci práva, soudy jsou ochotny naslouchat, ba odezírat ze rtů.

Tyto teze dokládají i následující rozhodnutí nejvyššího soudu z roku 1961, tedy rok po působení nové ústavy, která sice měla nastolit rovnost všech členů společnosti v důsledku dosažení „vývojového stupně“ společnosti, v níž bylo odstraněno vykořisťování a člověk se měl přímo identifikovat se společností (viz výše a zejména viz čl. 19 ústavy), avšak judikatorní realita spíše dosvědčuje pokračující nerovnost před zákonem z důvodu třídního původu, a tedy jasný názorový „převís“ z padesátých let. Tak se v rozhodnutí nejvyššího soudu ze dne 19. 5. 1961 (uveřejněné pod č. 38 ve Sbírce rozhodnutí, ročník 1961) mj. praví: „*U příslušníka dělnické třídy, který se poprvé dopustil trestného jednání a vedl řádný život pracujícího člověka s kladným postojem k lidově demokratickému zřízení, nelze mechanicky, jen z vnější formy jeho jednání, i kdyby dosahovalo charakteru hrubé neslušnosti nebo vytržnosti, usuzovat, že je motivované jeho zjevnou neúctou ke společnosti. Motiv nutno zjišťovat v souvislosti s třídním a osobním profilem pachatele, s jeho chováním vůči ostatním členům společnosti (na pracovišti, v místě bydliště apod.) a činem, kterého se dopustil.*“

Také v civilních věcech, byl-li předmět sporu ideologický ve smyslu „třídní citlivosti“, by šlo z našeho pohledu o základní právo, byl třídní přístup zřetelný. Tak rozhodnutí nejvyššího soudu z 21. 2. 1961 v podstatě zcela rezonuje s výše uvedeným rozhodnutím nejvyššího soudu ze 24. 3. 1949, uveřejněným pod č. 65 ve Sbírce rozhodnutí, ročník 1949, str. 92 a n. Vlastníkovi domu, který již pro tento svůj majetkový „status“ byl třídním nepřítelem, bylo odepřeno oprávnění k podání návrhu na povolení soudní exekuce podle příkazu k vyklizení bytu, vydaného národním výborem a potvrzeného okresním úřadem, jinými slovy vlastníkov domů byla poskytována i nadále stejná ochrana jako jeho nájemníkům. Soud uvedl: „*Ustanovení (zákona o hospodaření s byty) jsou národnímu výboru dána jako jeden z nástrojů ke správnému provádění bytové politiky. Z toho se podává, že jejich použití, jež je dáno do úvahy těchto orgánů, se řídí zájmy této politiky, a nikoliv zájmy vlastníka domu [...].*“

Ani následující rozhodnutí z roku 1966 nesvědčí o tom, že by se do praxe nejvyššího soudu výrazněji promítalo obecné společenské uvolnění v tom smyslu, že by věnoval zvýšenou pozornost respektu a ochraně základních práv. Jediné, co lze připustit, je změna rétoriky, kterou je však možné vnímat i jako dodání přijatelnější formy stále však obtížně přijatelnému obsahu. Tak i rozhodnutí nejvyššího soudu ze dne 8. 12. 1965 (uveřejněné pod č. 8, str. 21 a násl. ve Sbírce rozhodnutí, ročník 1966), v podstatě „právně konvenčním jazykem“, avšak z pohledu respektu k osobní svobodě zcela nepřipustně rozšířilo dopad skutkové podstaty trestného činu vyzvědačství, tedy trestného činu navýsost politického. V rozhodnutí se uvádí: „*Trestného činu vyzvědačství podle § 105 odst. 2 tr. zák. se dopustí, kdo s vědomím, že jde o pachatele trestného činu uvedeného v odst. 1 téhož ustanovení tr. zák. nebo o organizaci, jejímž cílem je vyzvídat státní tajemství, sdělí takovému pachateli nebo organizaci údaje a informace obsahu souvisejícího s jejich činností, proto, že chce umožnit nebo usnadnit jejich činnost, nebo je srozuměn*

s tím, že jejich činnost umožňuje nebo usnadňuje. Přitom je nerozhodné, zda údaje a informace obsahují skutečnosti, které tvoří státní, hospodářské nebo služební tajemství, nebo jsou jen utajovanými, případně, izolovaně hodnoceny, i skutečnostmi, známými širšímu okruhu osob.“ Z uvedeného je patrné, že skutečným účelem tohoto výkladu trestního zákona nebyla ochrana legitimních zájmů státu, nýbrž snaha o vzájemnou informační izolaci mezi dvěma bloky států, resp. mezi jejich občany. Ostatně, nelze v této souvislosti nepřipomenout odsouzení spisovatele Jana Beneše, k němuž došlo neuvěřitelně až roce 1967, tedy v samý „předvečer“ Pražského jara, právě pro trestný čin velezrady. Právě na této kauze je patrné, že k odsouzení stačil autorský kontakt se zahraničním (resp. exilovým) časopisem, v daném případě Svědectvím, a osobní kontakt s jeho šéfredaktorem – Pavlem Tigridem.⁶⁶ Stejně nebezpečné z pohledu trestního práva byly nepochybně kontakty s pracovníky Rádia Svobodná Evropa, jejichž cílem byla z pohledu domácí komunistické „předvojné“ garnitury především výzvědná činnost.

Nikoho nepřekvapí, že sedmdesátá léta ve srovnání se šedesátými ještě přitvrdila. V tomto období také skutečně došlo k personální obměně v soudnictví. Jak je shora uvedeno, politicko-právní doktrína dospěla k přesvědčení, že socialismus ve skutečnosti nezvítězil, a v důsledku toho je namístě dále uplatňovat princip diktatury proletariátu. Na této vlně se neslo i soudnictví, přestože byly do domácího právního řádu zakomponovány mezinárodní smlouvy o lidských právech, především Pakt o občanských a politických právech, a pak i Pakt o sociálních, hospodářských a kulturních právech, a to jako vyhláška ministra zahraničních věcí č. 120/1976 Sb.⁶⁷ Ostatně, dobová doktrína mezinárodního práva veřejného nebyla jednotná v otázce aplikovatelnosti těchto mezinárodních smluv a považovala je toliko za závazky etické.⁶⁸

Názornou ukázkou masivního porušení těch „nejzákladnějších“ ze základních práv je např. věc týkající se evangelického duchovního Jana Šimsy (v roce

⁶⁶ Autorka lituje, že se jí nepodařilo sehnat odsuzující rozhodnutí v kauze J. Beneše, avšak z druhé strany byla tato kauza literárně mnohokrát zpracována a základní fakta jsou snad všeobecně známá.

⁶⁷ Není od věci připomenout, že tuto právní formu si tento lidskoprávní instrument zachoval dodnes, a přesto práva v něm obsažená považuje dnes Ústavní soud za referenční kritérium pro své rozhodování. Z toho jednak vyplývá implicitní uznání přirozenoprávní podstaty práv obsažených v prvním ze jmenovaných paktů; je ovšem otázkou, zda lze shodně hodnotit i pakt druhý, na kterou autorka odpovídá záporně. Má za to, že jde o významné principy, které mají povahu institucionálních garancí, tedy pouze povahu objektivního práva. Povahu institucionálních garancí se pokusila naznačit ve svém odlišném stanovisku k nálezu ve věci Pl. ÚS 1/08.

⁶⁸ Jak je patrné z nálezu Ústavního soudu IV.ÚS 23/05, touto rozporuplnou pozicí doktríny byla omlouvána rozhodnutí porušující základní práva z osmdesátých let, a to i na začátku let devadesátých; v daném případě šlo o posouzení způsobilosti určitého soudce působit v polistopadové justici.

1973 byl ovšem ze své církve vyloučen a byl mu odňat tzv. „státní souhlas“ s výkonem služby duchovního, o které Ústavní soud rozhodl nálesem až dne 29. 2. 2008, kterým změnil směr dosavadního rozhodování v této kauze (do celé řady rozhodnutí vážně porušujících základní práva J. Šimsy se žel zařadilo i rozhodnutí Nejvyššího soudu přijaté s osmnáctiletým odstupem od listopadové revoluce). Ústavní soud si opatřil veřejně dostupný dokument Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.⁶⁹ V něm obsažené citace z různých materiálů StB zcela jasně dokládají, jak státní moc doslova „vyráběla“ trestní kauzy proti režimu nepohodlným osobám, které ovšem za skutečné osoby ani nepokládala, neboť svou činností (dle svých slov) „realizovala objekta“ (bod 35 nálezu)⁷⁰, čímž byla nejen porušena, nýbrž přímo popírána lidská důstojnost J. Šimsy.

Podobně porušovala nezpochybnitelná, klasická základní práva (zde především svobodu umění a svobodu projevu) všechna rozhodnutí učiněná v kauze Plastic People of the Universe (rok 1976). Soudní moc si v této kauze přisvojila právo rozhodovat právě z pozice moci o tom, co je „skutečné“ umění, a když se obžalovaní se svou tvorbou nevešli do kvaziestetických představ moci o „krásnu“, byli odsouzeni. Tak se věc skutečně mohla jevit na první pohled, avšak mocenské kroky sledovaly jiný, zastřený účel. Tresty byly v této kauze uděleny za svobodný, státní moci žádné koncese nečinící umělecký projev, který byl expresivním výrazem osobních dobových prožitků autorů a interpretů hudebních skladeb. A právě v tomto smyslu se ona kauza stává kauzou výsostně politickou, ač na počátku nebyla ani samotnými hudebními protagonisty takto míněna. Státní moc uplatňovaná v politickém režimu založeném na pronikání do všech oblastí lidského života, režim založený na kontrole všech projevů lidské existence, ba vpravdě na vymazání soukromí, nemohl nechat bez razantního zásahu něco pro režim samotný tak nebezpečného, jako je svobodné umění. Četné zkušenosti dokládají, že umění je schopno mít značnou inspirační sílu pro přípravu, ba i uskutečnění různých dějinných zvratů. Nadto i pro umělce, či právě pro ně, měl platit ústavní příkaz, dle něhož je rozvoj jednotlivce uskutečnitelný jen ruku v ruce s rozvojem společnosti (čl. 19 ústavy). Vyjádřeno jinak – v ústavním prostoru nebylo místo pro uplatnění umělecké svobody cestou vyjadřování individuálních pocitů, byť paradoxně mohly rezonovat s pocity velké části společnosti, pokud ovšem zároveň nerezonovaly s oficiální společensko-politickou doktrínou zformulovanou vedoucí silou společnosti, tedy KSČ. Odvolací soud to vyjádřil

⁶⁹ Dinuš, P. Českobratrská církev evangelická v agenturním rozpracování StB. ÚDV, 2004 (dostupný na www.mvcr.cz/policie/udv/sesity/sesit11/cirkev.doc).

⁷⁰ Nález sp. zn. II.ÚS 2268/07 (bod 43) pak směrem k lidské důstojnosti dovodil, že „jako hodnota je ukotvena v samých základech celého řádu základních práv obsažených v ústavním pořádku. Je s ní spojen nárok každé osoby na respekt a uznání jako lidské bytosti, z něhož plyne zákaz činit z člověka pouhý objekt státní vůle, anebo zákaz vystavení osoby takovému jednání, které zpochybňuje její kvalitu jako subjekt.“ (in www.nalus.usoud.cz).

následovně: „[...] náš trestní zákon chrání základní zájmy naší společnosti při jejím úsilí o ochranu a realizaci našich socialistických vymožeností a cílů. K těmto úkolům patří také snaha o tvorbu socialistické kultury, která je nezbytná pro formování nového, socialistického profilu pracujícího člověka, pro upevnění jeho třídního uvědomění a pro jeho tvořivou účast na výstavbě nového, socialistického společenského řádu.“⁷¹

Byla-li snad sedmdesátá léta v justici poznamenána jistou (z velké části odůvodněnou) obavou soudců ze ztráty soudcovské funkce v důsledku jejich politického hodnocení, stala se léta osmdesátá symbolem cynismu, pokrytectví a obecné kulturní pokleslosti. Především cynismus a pokrytectví se ukrývaly za formalisticky pojímanou odbornost, která byla ovšem v jádru (podobně jako na sklonku šedesátých let) nezpochybnitelně ideologická, ve smyslu respektu k oficiálnímu politickému paradigmatu. Ve vztahu k jednotlivci a jeho základním právům byla pak, v lepším případě, ambivalentní. To dokazují i soudní rozhodnutí v trestní věci členů Jazzové sekce Svazu hudebníků ČR, která jsou formálně bezchybná, avšak přesto zasáhla do práva na svobodu souzených osob.⁷² Podobně v úvahu připadá řada dalších tehdejších soudních rozhodnutí, a to nejen trestních. Mnoho z tehdejších soudcovských protagonistů přešlo do služeb justice v České republice, resp. předtím do polistopadové československé justice. O tom, že tento přechod nebyl zcela jednoduchý, vypovídají mnohá rozhodnutí pocházející z nejvyššího justičního patra, tedy od Nejvyššího soudu ČR, avšak to už je jiná kapitola.

3. Závěr

Ve svém prvním nálezu ze dne 21. 12. 1993, sp. zn. Pl. ÚS 19/1993, Ústavní soud ČR uvedl: „Ústava akceptuje a respektuje princip legality jako součást celkové koncepce právního státu, neváže však pozitivní právo jen na formální legalitu, ale výklad a použití právních norem podřizuje jejich obsahově materiálnímu smyslu, podmiňuje právo respektováním základních konstitutivních hodnot demokratické společnosti a těmito hodnotami také užití právních norem měří. Tzn. i při kontinuitě se „starým právem“ hodnotovou diskontinuitu se „starým režimem“. Toto pojetí ústavního státu odmítá formálně racionální legitimitu režimu a formální právní stát.“ Tento přístup byl dokonale odůvodněn právě tím, že bylo třeba vytvořit prostor pro respekt a ochranu základních práv (která rovněž náleží mezi konstitutivní hodnoty demokratické společnosti) při aplikaci práva, tentokrát ovšem prováděné v prostoru vytvořeném novým politickým systémem.

Je třeba bodově zopakovat, že již Ústava 9. května vytvořila základní rámec státu, který výslovně a zcela bezostyšně deklaroval, že jednotlivé lidské bytosti nehodlá nadále respektovat jako autonomní osoby nadané určitými základními

⁷¹ Citováno podle Kühn, cit. výše, bod 60, str. 80.

⁷² Rozebírána v nálezu Ústavního soudu sp. zn. IV.ÚS 23/05.

právy, která vytvářejí sféru, do které stát vstupovat nesmí. Ba co víc, tato ústava jednotlivce doslova instrumentalizovala tím, že mu nadiktovala účel všech jeho konání, jímž bylo dosažení socialismu.

Období normativního působení Ústavy 9. května (50. léta minulého století) lze z hlediska politického režimu označit za formálně legitimizovanou totalitu, neboť ústava umožňovala intervenci státu do všech těch sfér života, které liberální stát považuje za nedotknutelnou oblast občanského života, popř. za vysloveně soukromou sféru jednotlivce. Toto označení fakticky i normativně působícího uspořádání politických a právních poměrů v Československu odpovídá definičním znakům totalitarismu tak, jak je vymezil G. Sartori.⁷³ Jde o totální rozšíření a pronikání moci státu, ideologizaci politiky v podobě politického náboženství a především politické ovládnutí všeho včetně nepolitické oblasti člověka.

Další československá ústava z roku 1960 deklarovala dosažení socialismu a neexistenci vykořisťovatelské třídy. Tedy jakoby předjímala ukončení třídně motivovaného a padesátá léta provázejícího teroru. Patrně s tímto faktem je spojováno hodnocení politického režimu, který nastolila. Tento režim bývá hodnocen již jako autoritativní, nikoliv jako totalitní.⁷⁴ Toto hodnocení zjevně nevychází z vymezení provedeného Sartorim. Spíše navazuje na vymezení H. Arendtové, která pojímá právě teror jako klíčovou charakteristiku totalitarismu. Sartori oproti tomu pokládá samotný teror za jev patologický. Počítá s vývojem a dynamikou režimu a rozlišuje fázi prosazování a fázi stabilizace politického režimu. Dělicím milníkem je rutina. Čistky a teror jsou dle Sartoriho předrutinní charakteristiky. Avšak i bez nich lze režimy považovat za totalitní.⁷⁵ Z tohoto pohledu lze československou ústavu z roku 1960 považovat za právní instrument rovněž normující totalitu, neboť ve srovnání s Ústavou 9. května dokonce ještě pokročila ve stírání rozdílu mezi státem a společností. Svobodný rozvoj jednotlivce skrze uplatňování jeho základních práv zúžila, lépe řečeno – pojmově škrtla tím, že základní právo bylo základním právem jen tehdy, pokud se protínalo se zájmem společnosti.

Zásahy veřejné moci do základních práv, včetně zásahů ze strany moci soudní, provázejí celé období nesvobody, jsou jeho jakýmsi spoludefiničním znakem a jednotlivá období se liší jen masovostí versus výběrovostí osob či skupin osob, do jejichž práv veřejná moc zasahovala, a dále pak nepochybně i rozsahem a intenzitou teroru. Z hlediska základních práv a jejich porušování není zásadní rozdíl mezi totalitami, které provázely dvacáté století. Všechny jejich typy

⁷³ Sartori, G. Teória demokracie. Bratislava: Archa, 1993, str. 204 – citováno dle Balík, S. Totalitní a autoritativní režimy. In: Hloušek, V., Kopeček, L. (eds.) Demokracie. MU v Brně, Mezinárodní politologický ústav, Brno, 2003, str. 262.

⁷⁴ Např. Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J., Šedo, J. Politický systém českých zemí 1848–1989. MPÚ: Brno, 2004, str. 135–137.

⁷⁵ Citováno dle Balík, S. Totalitní a autoritativní režimy. In: Hloušek, V., Kopeček, L. (eds.) Demokracie, MU v Brně, Mezinárodní politologický ústav, Brno, 2003, str. 262–263.

a modifikace mají společný základ v tom, že nahradily jednotlivce, jako základ politického systému různě definovaným kolektivem. B. Rüthers upozorňuje i na metodologický obrat spojený se záměnou v základu práva. Tento obrat spočívá v tom, že se do pojmu subjektivního práva implantuje kolektivistická myšlenka právě skrze „legitimní účel“ nebo jakési „imanentní hranice“ subjektivního práva. Tím se ovšem podle tohoto autora také mění argumentační břemeno. Je totiž zásadní rozdíl mezi případem, kdy jednotlivá osoba musí legitimizovat každé uplatnění svého subjektivního práva proti zájmům společnosti, a takovým případem, kdy protistrana – tzn. stát, nese sám argumentační břemeno ve vztahu k možnostem omezení jednotlivcova subjektivního práva.⁷⁶

Jisté tak je, že to, co má, a z dnešního pohledu musí korigovat interpretaci a aplikaci právní normy, nemohou, jak historie prověřila, být představy o obsahu právních institutů a institucí a nemůže to být ani sledování blaha různě definovaných kolektivů. Korekci představují jen veřejná subjektivní práva, s nimiž se každá lidská bytost rodí. Tato práva jsou pak jako korektiv objektivního, tj. pozitivního práva buď uplatitelná přímo (ve vztahu jednatel v. veřejná moc, resp. stát), anebo působí jako principy či hodnoty, které korigují výklad a aplikaci práva v soukromoprávních, tedy horizontálních vztazích tak, aby konečné soudní rozhodnutí zachovalo maximum obsahu toho kterého základního práva svědčícího jedné či druhé straně soudního sporu. Tak v jednom ze svých nálezů Ústavní soud České republiky uvedl: „*Při střetu dvou základních práv, tak jako je tomu v daném případě, musí obecné soudy nejprve rozpoznat, která základní práva jednotlivých účastníků sporu jsou ve hře, a poté, s přihlédnutím ke všem rozhodným okolnostem daného případu, musí soudy rozhodnout tak, aby, je-li to možné, zůstalo zachováno z obou základních práv co nejvíce, a není-li to možné, pak dát přednost tomu základnímu právu, v jehož prospěch svědčí obecná idea spravedlnosti, resp. obecný princip.*“⁷⁷ Není pochyb o tom, že tento přístup vyžaduje především změnu v myšlení soudců obecných soudů, jakož i změnu v navykých interpretačních postupech. To je však jiná kapitola, v jejímž psaní má fungovat zkušenost z období nesvobody jako varovné memento. Můj příspěvek budiž takto chápán.

⁷⁶ Rüthers, B. Rechtstheorie. C. H. Beck: München, 1999, str. 45.

⁷⁷ Nálež sp. zn. I. ÚS 353/04 ze dne 16. června 2005, přístupné na <http://nalus.usoud.cz>.